

נתקיים לדורות ואך הגיעו אלינו פירושים על שתי מסכתות - בבא בתרא, שבועות - ודרך הפירוש בהן, כפירושי של רבנו חננאל לא פירוש כל דבור ודבור כענין פירושו של רש"י, כי אם יקבץ יחד כל הנושא ומתן של הנמרא ויציגהו לפנינו בלשון ברור בדרך רוב המחברים הספרדים ויוסף דברים ליתרון באור עד שכל הסוגיא מתפרשת על נכון, לפעמים מביא על דבר אחד שני פירושים או יותר. מורי דרכו בפירושו היו רבנו חננאל ורבנו ר"י אלפסי אשר מוזכרים לפעמים בשם, ונראים הדברים כי העלה בפירושו כמה פירושים מאלה הרבנים כלי הוכרת שמם, ורמו לדבר מה שמצאנו שכתב וחזינא ביה פירושא לר"ח ז"ל דלא ראיך גבן משום דאיכא עלה כמה פירכי ולהכי לא כתבינא ליה (שבועות ספ"ה) ונראה קצת מזה כי בשאר מקומות כותב פירושו. ואמנם מצאנו גם שסותר כמה פירושי רבו (שם רפ"א וספ"ג ובכ"מ). אבל לרוב הולך אחרי רבו בין בפירושי בין בהוראותיו, ודרכו לאמר: מעשה לפני הרב שכך וכך היה עושה בכל יום וכך היו עושים אנחנו אחריו ושם רפ"ד וכפ"ו דף מ"ו). ואף במקום שלפי דעתו יש לפרש באיזה הלכה פירוש הגון רק שקבל מרבו פירוש אחר הולך אחר רבו ומבטל דעתו (שו"ת הר"י מגאש סי' מ"ג וסי' קצ"ה). חוץ מפירושי שהזכרנו עשה פירושים גם על מסכתות אחרות ואולי על כל התלמוד כן מפורש יוצא מדברי הרמב"ם שאמר, כי אסף מכל מה שנמצא לו מן הפירושים בהלכות ועליהם סמך בפירושי (פתיחה לפי המשנה).. ובאמת מצאנו הרבה שרידים גדולים מפירושים לסוגיאות בשאר מסכתות כספר אסיפת זקנים (לכתובות כ"ק וב"ם). וכמו כן השאר אחריו ברכה מספר רב תשובות אשר חלק גדול מהן כתבן בלשון ערבי ונעתקו ללשון הקדש, קצתן נקצו בחבור מיוחד (ד' שלוניקי תקמ"ו). וקצתן מפוזרות בספרי מחברים אחרים (שו"ת רמב"ם תמים דעים א"ו ובמ"א). זה הוא אשר ידענו טחיו מתורתיו ומפעולותיו. אמנם נראה כי יותר מאשר ידענו ממנו ומגדולתו שפי כתביו הנשארים נוכל לשער מה רב טוב עשה בזמנו וכמה הפליא לעשות להגדיל תורה אם נשמע מה שהעידו עליו חכמים מיפלאים בדור אחריו, כי כמעט לא היה כמוהו לפניו מלך (רמב"ם) ועשה טובות רבות לישראל (ס' הקבלה) ואשר העיד עליו רבו כבר בימי נעוריו כי אף בדורו של משה לא נמצא איש נבון וחכם כמוהו, ועל כן לא הפלגנו אם חשבנוהו בין משובבי נתיבות בתורת התלמוד בספרד אשר נתנו לה קיום מתמיד. ואמנם יאתה לו ההלה הזאת עוד יותר אם נביט אל האיש אשר היה לו לעינים כדרישותיו ואשר כל ימיו שתה בצמא מפלג הכמתו ונביט אל גדולת זה התלמיד ומה היה לעמו. האיש הזה היה רבנו משה בן מיימון.

פרק שבעה ועשרים

המסך מהקודם.

אחרי מות רבנו יוסף הלוי אבן מגאש, שמש העולם מן הישיבות של חכמה צרות רבות ורעות באו על ספרד. בן תמורה הדביר תחת רגלו כל אנדאלואי. קודמיה עיר המלוכה נכבשה לפניו וגוה שמד על היהודים. ובקרב שנות הרעה האלה עלה כוכב מזהיר בקורטבה אשר היה לאור גדול המאיר לכל נפוצות ישראל ולכל הדורות, האור הגדול הזה היה רבנו משה בן מיימון בן ר' יוסף החכם ב"ר יצחק הדיין ב"ר יוסף הדיין ב"ר עובדיה הדיין ב"ר שלמה ב"ר עובדיה הדיין, כן משלשל רבנו משה עצמו את יהוסו עד דור שמיני (סוף פי' המשנה). אמנם כבר בזמנו היה ידוע ומפורסם שכתב יחסו מגוע עד רבנו הקדוש ובאגרת ששלח ר' אהרן

ב"ר

י

(י"ד ד"ה)

ב"ר משולם לר' מאיר הלוי אבולפיא כתוב: מעיד אני עלי שמים וארץ כי שמעתי כתב ספר יחומו כלם חכמים ויודעים . . . רב בן רב דיין בן דיין . . . עד רבנו הקדוש (אגרת קנאות). רבנו משה נולד בשנת ד"א תתקצ"ה בקרסבה¹ ולמד אצל אביו ועשה פרי חכמה כבר בילדותו. בשנת תתק"ח נגזר שמד בקרסבה ואז היה ר"מ בן י"ג שנה, או הלך ר' מיימון וביתי עם רבים מן היהודים בגולה, נעים ונדים בארצות לתור להם מנוחה ולא מצאוה. בקרב אלה התלאות עברו עליהם עשר שנים וכל זאת גדל מאד בתורה והיה עמלו בתורה עד להפליא, כי בקרב השנים האלה כבר עשה פירושים לשלש סדרים מן הגמרא, מועד נשים ונוזקין ופירוש למסכת חולין, ולמד ודרש הרבה גם בענינים אחרים (פתחה לפי המשנה). או בשנת כ"ג לימי חייו נתן ר"מ אל לבו לחבר פירוש על כל המשניות. גם הפירוש הזה ילד בעצבון עמוס מתלאות הזמן, והצלחיה לעשות ככה כל קבל די רוח יתירא ומנדע ושכלתנו השבחתה בה אשר בהם חננו אלהים מכל אדם. האגדה עשתהו לתלמיד יושב לרגלי ר' יוסף אבן מיגאש (שלשת הקבלה) ובלי ספק סמכו על דברי הרמב"ם עצמו אשר הביא היראתו של ר"י אבן מיגאש וכתב עליו הורו רבותי רב יוסף הלוי ורבו 'הל' שאלה ופקדון פ"ה ה"ו). וכתב גם במקומות אחרים, הורו רבותי וכוונתו על ר"י הלוי²). אבל לפי סדר הזמן לא יתכן זה כי הר"י מיגאש מת בשנת תתק"א (ס' הקבלה) ואז הלא הרמב"ם עודו נער קטן (שה"ג ע' רמב"ם). אמנם קראהו רבותי כמי שקרא את הרי"ף, "רבותי" אף שלא היה עוד בעולם בימי הרי"ף אבל קראם רבותי מפני שספרי הרי"ף ור"י בן מיגאש היו לו לעינים והלך בדרךם כאשר אמר בפתיחתו לפירוש המשניות על בן בצדק יקראם רבותי. סביב לשנת התק"ט עזבו את ספרד וילכו ארצה אפריקא הצפונית אל עיר פאס, אך גם שם לא מצאו מנוחה כי גם שם פרש השמד מצורתו ובכל ארצות המערב יצא דת השמד על כל אשר בשם ישראל יכונה. שנים אחדות קימו שם את נפשם בערמה עד כי קצר כח הסבל לגשוא ולסביל עקת המצוק, אז התאמצו רבנו מיימון ובניו וכל ביתו לצאת מתוך המהפכה ולמלט על נפשם להנצל מן השמד, ויהי בשנת תתקכ"ה ירדו בספינה ללכת אל ארץ הקדושה יאחרי סכנות גדולות מסערות בים באו לעכו וישבו בה כל ימי הקיץ, ובתחלת החורף יצא שנת התקכ"ו עלו ירושלימה עיר הקדושה. אך מבלי יכלת להתפרנס שם וילכו למסעם מצרימה רכינו משה ואהויו רב דוד, ורכינו מיימון נשאר בירושלים אשר שם נאסף אל אבותיו, ויהי ר' דוד עושה במסחר לכלכל את נפשו ונפש אחיו, אך רבנו משה עשה תורה וחכמה אומונתו. ויגדל האיש מאד וכשמן תורק שמו בכל הארץ. כמעט עברו שתי שנים לשבתו בארץ הזאת השלים פירושי למשניות כאשר יאמר הוא עצמו

(1) בתחלת פירושו לר"ה (פאריו תרכ"ח) נעקק כתיב נכדו ר' דוד וז"ל רבנו משה נולד לאביו ר' מיימון ז"ל בחדש ניסן יום י"ד שנת אה"מ לשפחות והיא ליצירה ד"א תתצ"ג ונילד בקרסבה. ובל"ס המאמר: "היא ליצירה וכו' אינו מר"ד וגוסף מסעתיק טובה כי אה"מ לשפחות היא תתצ"ה לא תתצ"ג וכמ"ע ספכ"ה כתיב ג"כ בירור ר"ד הנזכרים ושם חסר המאמר והיא ליצירה וכו'".

(2) בקה"ד כתב ידוע שהרמב"ם היה תלמידו של ר"י הלוי בן מיגאש וכו' הרמב"ם בהרבה מקומות מספרי וכן בקה"ד רבותי ר"י הלוי ורבו הרי"ף ואף שלא נמצא בן רק בפ"ח סת' שאלה כמו שהשיג עליו בשת"נ כ"ט ברור שבאמרו הורו ורבותי סתם כוננה על ר"י הלוי כמו בה' שלוחין פ"ח ט"ג מכאן הורו רבותי שאם סת השתף וכו' והכונה על ר"י הלוי כמו שהעיר בעל כסף משנה. ובה' שבירות פ"ב ה"ז הורו רבותי שאין זה נשבע בסענת קטן, ובה' ה"ח זה דעת הרב אבן מיגאש בפ"י בשבועות וכו'. ובה' מלות פ"ו ה"ז הורו רבותי שתמלות את חברו ומשכן לו שרתו וכו' גם זה מתשובות תר"י מיגאש בתשובות הרמב"ם סי' רל"ז. ובה' סו"ג נוספו פ"ג ה"ז הורו רבותי שהנשבעין ונוספין אינן צריכין סענת שתי כסף כ"כ תרומ"ג בפ"י שבועות, וע"י ביד מלאכי כללי רמב"ם סי' ל"ב, וצריך אני להעיר כי רוב הדברים שאכתוב פה מעניני של הרמב"ם הוצאתי מתוך תולדות הרמב"ם שלי בבית תלמוד שנת א' ונדרספו ביחוד בחבורי תולדות גדולי ישראל, אך לא התקנתי כי אם לערך צרכי בחבורי זה והכל בקצור יפה ולפעמים בתוספת ענינים. (דוד ח"ד)

עצמו (בכתומה פ' המשנה) והשלמתו במצרים ואני בן שלשים ושלש שנה, ובוה חס פרק גדול מימי חייו גדול בימים גדול במאורעות ותלאות גם גדול בפעולותיו על שדה התורה כי בו עשה פירושו לגמרא ולמשנה.

אם נוציא את הרב האלפסי מן הכלל, נמצא שרוב מחברי ספרי הלכות בספר עשו חבוריהם להגדיל תורה ולהאדיר ולא שמו נגד עיניהם תכלית נתיצה וכוללת. אין אחד מכל החבורים אשר יצאו לאור לפני הזמן הקודם פונה למטרה דרושה לכל חפצי היהדות, כלם הם רק חלקים מהכל ואין בהם דבר שלם ותמום. לא כן רבנו משת בכל חבוריו קלע אל מטרה אחת והמטרה הזאת היתה להעמיר התורה שבעל פה כלה על רגל אחת לתת כלה ביד בני עמו ולא יחסר כל בה. כבר מנעוריו מעת אשר נשאו לבו אותו לעבוד עבודתו על שדה ההלכה היה לבו פונה אל המטרה הזאת. אין בזה כל ספק כי בעת החל לכתוב פירושו למשנה כבר עלה בנחשבתו לפניו סוף המעשה אשר עשה והוא ספרו יד החוקה, וכל דרוש משכיל על דבר אמת יבין כי כל ספריו ההלכותיים האחרים הם כתקדמת לספרו יד החוקה. ככל ספריו מקודם לתת דין וחשבון על כונתו שהיתה לו בהעלותו על לבו לחבר הספר. בפתיחתו לפירוש המשנה אמר: ואשר קראני לחבר זה החבור היא אשר ראיתי התלמוד שהוא עושה במשנה דבר שאי אפשר להשיגו בסברה. . . . ויאמר כי זו המשנה העודה על עיני כך וכך שואת המשנה חסרה מלון ותקון דבריה ראוי להיות כך או שואת המשנה היא לפלוגי. . . . ועוד שהוא מוסיף בטלית ומחסר מהם ויגלה מעמיה. ומסיים: שלפי פירושו יבואו ארבע תועלויות (א) שלפי פירושו תובן המשנה בלי שיצטרך לארכיכות התלמוד, (ב) שיבאר פסק הלכה בכל משנה. (ג) שפירושו כמבוא לחכמת התלמוד, (ד) שיהיה כמזכרת לקורא בו עד שמשתו התלמוד והלמודים שגורים בפיו. ראוי מזה שכבר בחבור פירושו נמנעו להביא סדרים בלמוד המשנה להציל הלומדים מן הבלבול על ידי הפלפולים ומשא ומתן עד שלהבין המשנה לא יהיה צורך לשום חבור אחר וזאת פירושו, כמנמתי בחבורו היר שיהיה מספיק לפסק הלכה בכל דיני ישראל (הקדמה ליד החוקה). וכונתו שחבר ספר היר "מפני קוצר הרוח למי שאינו יכול לירד לעומק התלמוד" (תשובותיו סי' ק"מ) אף כן כונתו בפירוש המשנה ללמד להועיל למי שאינו בקי בעיון הגמרא ובלשונה ולכן חברו בלשון ערבי: ובאמת היו אנשים שלא היו מבינים גם ספר היר על היותו בלשון עברי ועסקו בפירושו למשנה הכתוב ערבי (אגרות הרמב"ם לר' יוסף בן גבאר). באומנות נפלאה קבץ בקוצר מלים את פירושו התלמוד בתוך פירושו. אך במקום שלא הספיק לו או לא ישר בעיניו פירוש הגמרא לא חדל לפרש מדעתו אף נגד הגמרא ואף במקום שישתנה הדיון). בבאור השמות והמלות והדברורים נעזר בחכמת דקדוק הלשון בכל מקום הזורמן) וכמו כן משתמש לצורך הפירושים בוסידות מחכמות חזוניות. במסכת כלאים ערובין וראש

השנה

(3) בתולדות הרמב"ם שלי העירתי על בעל תוס' וז"ל לזוה פ"ה פ"ה, יד מלאכי ככללי הרמב"ם, ודרכי המשנה צד 320 ותחלוץ ת"ח צד 321 וכו' דרכה של תורה, וזאת המהרש"ל שלי במחברת תשרי צד 231, אך כלם נמשכים אחרי התוס' וז"ל בשבועות פ"ד סי' מ"ו שאין רשות לפרש פ"ה אחר אלא למדרש בעלמא אבל לא כשוש נ"מ לדניא, אבל אני הראיתי שם שהרמב"ם מפרש פירושים אחרים אף לפסק הלכה והבאתי שם ראיות ברורות ואין להאריך עוד בדברים שכבר שנינו פעם אחת. ועי' עוד מ"ש"ם בנין זה בח"צ צד 228 ותראה.

(4) סתמתי על דקדוק לשון הקדש והקדוק לשון ארמי הקאמי בתולדות הערת 14 דוגמאות הרבה, והעירתי שם שהרמב"ם בתר להביא גזרת איוו בלתי מן התרגום אף שנמצא המלה בודדת במקרא כמו בכלאים פ"ה מ"ה בטלה כסות שפ' ע"פ התרגום לא תסור לא תבסה ושבעות פ"ה מ"ו אין שנפשת ע"פ תרגום וישקף ופשת אף ישנו אלת השרשים גם במקרא כמו כמותם וזיפתני, יין שבמקרא השרשים בורדים ומתשרשים רק ע"פ הארמי לכן הביא הרמב"ם גזרות מתארמי שבו כבואר עינים בבררו ובלוי כל ספק. ובעל דרכי המשנה 322 לא ירד לזה על כן תבת על הרמב"ם שלא בקין.

השנה בכמה מקומות וגם בשאר מסכתות במקומות מפורזים כמו פירושו ברבור, עמוד השחר (ברכות פ"א מ"א) שרומזו על המתבאר בחכמת הלמודים. ויבאר ענין האלמות (תרומות פ"א מ"ב) שהיא החרשות המתחדש בבטן האם בעובר כאמור בספר שאלות הטבעיות. ובענין סכך הסוכה (סוכה פ"א מ"א) שרומזו על המתבאר בחכמת הראיות וכן נמצא במקומות אחרים בפירושו. ויש להפליא עליו כי בשגם היה עוד צעיר לימים בכתבו פירושו בכל זאת לא נשא פנים למפרשים שקדמיהו וחולק גם על פירושי הגאונים (תולדות הרמב"ם שלי הערה 13). ואמר גם פעם אחת (ע"ז פ"ה מ"ח) „ועמדו על זה גאוני עולם ולא ידעו“. ושוב במקום אחר אומר (כתובות פ"א מ"ו) „כן הורו כל הגאונים שידענו דבריהם ומה שנתבאר אצלי הוא, שהדבר בהפך“. וכל זה יען כי חזקה בקרבו דעתו את כחו בחכמת התורה וידע מאד בלבו כי גדולי הרבנים בזמנו עוד יוכלו ללמוד ממנו וכן אמר בפירוש בהקדמתו לסדר קדשים שמיחד פירושו כמו כן לחכמים גדולים כמו להלמידים יען שבפנה הזאת „נשתווה בה החכם הגדול עם הסכל מן ההמון ורוב התלמידים אינם יודעים מן הקרבנות“. ואמנם הכרתו את כחו ועצמת רוחו תודע לנו ביחוד ממה שמלאו לבו להכריע את ההלכה מדעתו בכל משנה ומשנה. וכן עם היותו צעיר לימים ידבר כאחד מזקני הדור בתוכחה מגולה נגד קצת דברים מגונים אשר פרצו בזמנו ועל דעות מגונות אשר לפי דעתו הם לבשת האומה והרת⁽¹⁾. וביחוד משתדל בכל עת מצוא להוציא את כל רוחו נגד החכמים העושים תורתם קורדוס לחפיר בה (אבות פ"ד מ"ה נדרים פ"ד מ"ג בכורות פ"ד מ"ו). ועתה מכל אלה הפנות יוצא לנו משפט צדק כי עיקר התכלית בפירושו היה תכלית מעשית להורות דרך ההלכה בחיים הדתיים ולהפיץ דעת תורת הקבלה בעיקריה בין אנשי הדת מבין עם תלמיד.

בעבור השיג התכלית הזאת הקדים לכל ענין וענין מן המשנה שרשיו ועקריו ויעיר את און הקוראים שישמרום בלבם ובזכרונם ולא יליוס מעיניהם למען יהיו מצוים לזכרון תמיד כי לא יוכל לשנותם בכל מקום שיש צורך אליהם (גיר פ"ט ב"ב פ"ה מ"ב). אכן גם על עיקרים ממין אחר נתן לבו עיקרים הנוגעים בסדר המשנה. כמו באמרו: שאשר היו אחר רבי הוסיפו על המשנה (סוף סוטה). ואמר עוד: שרבי סיים מסכת בכתוב שאין ענינו למשנה ההיא מפני שסוף המשנה אינו מאישר שיחתום בו מסכתא על כן הוסיף מאמר לחתים בדבר טוב (סוף ידים) וכן עוד הערות ועיקרים אחרים⁽²⁾. ואמנם קרובים הדברים כי עם התכלית שהיו לו בחבור פירושו כאשר הזכרנו עוד היתה לו תכלית אחרת. הלא נודע כי אחת מהשתדלותיו היתה להשיב רבים מהקראית ולקרבם לתורת הקבלה (תשובותיו סי' כ"ד), ועמד בפרץ נגד המוענים על הקבלה והחזירים אליה (רמב"ן באגרת קנאות). וכבר בתחלת בואו למצרים בעורו עוסק בחבור פירוש המשנה ועוד לא השלימו⁽³⁾ היה מתאמץ ככל מאמצי כחו להעביר רעת הצדוקים

(5) בענין המנהג לקרוא ראשון כהן ע"ה אמר ואני נפלא מערי אדם שנהנין בזה המנהג אחרי היותם בריאים מחללי המנהגות ומדעות האחרונים ודרכיהם ואין אצלם אלא ענינים נאותים ללשון הנביא. ומענין כתבי קמיעות המשנעים כבני אדם (סוטה פ"ו מ"ה) ומנהג אותם התוארים שנתנים בא"י ובמערב כמו ראש ישיבת אב"ד חבר שהם פסומי מלי בעלמא הם לפעמים יש מי שנקרא בתוארים כאלה ואפי' בר כי רב דחד יוסא ליתא (בכורות פ"ד מ"ד) וכן עוד בקצת מקומות בפירושו.

(6) ע"י מנחת פ"ד מ"א למה לא דברת המשנה מדיני תפלין ציצית ומוות. ובאחת מתשובותיו נשאל (פי' י"א) איך יצדק ספק בנוסח המשנה נזות תנן או הנזות תנן והשיב: דעו כי בנוסח המשנה אין לשאיל איך הוא וכי המשנה ספר עזרא היא שאין בה אות השרה או יתירה וכו' ע"ש.

(7) חלק גדול מפירושו חנר במצרים. פירושו לנדרים כתב בתויתו בפאס במערב ששם ספי' כתב שזה ק"ל היתר שנונית אצלנו במערב מעשים בכל יום וכו' ופי' לסוטה כבר כתב במצרים שכתב (סופח פ"ב מ"ד) ולכן ראיתי בא"י מרחיקין כתיבת ס"ת באחד ממיני דיו נקרא בערבי ח'ב'ר. הרי שכתב זה אחר מסעו מא"י. פי' לאבות כתב במצרים ששפ' א' פי' נדברו מן הכתות כתב ויקראו באלו הארצות ר"ל דו"ד ח"ד

זדוסים ומנהגיהם אשר פרצו גם בקרב ההמון מן הפרושים במצרים ועני כן אולי נב בעבור זה קצר את תורת המשנה הסר ממנה התויות והפלפולים של התלמוד אשר היו שנואי נפש הקראים למען יקל לו להביאם בבית הרבנים. הרמב"ם השלים פירושו בהיותו בן ל"ג שנה (ד"א התק"ח) אחרי אשר כבר ישב קצת שנים במצרים. מדי צאתו לאור כבר שתו בכל המקומות בצמא את דבריו. שהיו נוהגים ברוב המדינות לשנות המשינה בשבתות וימים טובים עד שיודעים אותן בעל פה (הקדמה המעתיק לסדר נויקין) ונתקיימו עצתו ותכליתו אשר חברו בלשון ערבי הוא הלשון שמדברים אותו המון העם למען יבינורו ויכניסוהו אל לבם. לא בכור אחרי נתפשט הספר ככל המדינות והנה גם בארצות אדום הפשיהו כמטמונים ואצילו עיר מרשיליא ורבניה וחכמיה קראו את ר יהודה בן שלמה אלתריו להעתיק להם את הפירוש מהערבי ללשון הקודש (הקדמה ל"ם זרעים) אך הוא לא השלים המלאכה, והשליח הסדר ממסכת הרומות והלאה ר' יוסף ב"ר יצחק בן אלפואל לערך ששים שנה אחרי כות רבנו במצות הרב ר' שלמה בן אדרת (הקדמה למ"ם תרומות) והוא אשר העתיק גם כל סדר מועד לבקשת הקהל הגדול שברומי, והעתיק ר' יעקב ב"ר משה בן עכסאי הכרדשי סדר נשים בעזרת ר' חיים ב"ר שלמה הרופא בן בקא (הקדמת נשים) והרופא ר' שלמה בן יוסף בן יעקב סדר נויקין חוץ מסכת אבות ופרק חלק מסנהדרין שהעתיק ר' שמואל אבן תבון (שם והק' נויקין) והרופא ר' נתנאל ב"ר יוסף בן אלמלי כל סדר קדשים (הק' קדשים) והעתיק סדרות לא נודעה למו. ונראה כי כבר בימי הרב ה' כוסף גדול להעתיקה עברית שכן כתב לבגדד לר' ונראה מזה כי זה הספר הראשון מספריו פרי נערותו וראשית אונו כבר עשה רושם גדול בעולם והיה נכסף יותר מכל הפירושים שקדמוהו. הכוחן ובורק סתרי כונת המחבר בפירושי למשנה ימצא כי ראשית דרכו היתה להביא סדרים בתורה שבעל פה אשר עיקרה המשנה ומבחינה הזאת היה זה הפירוש טובא למטרתו האחרונה אשר שמה לנגד עיניו והיא לקבץ על יד כל דיני ישראל בהלכה ברורה נבדלת מהמחלוקת ובהפלת הארוכות והפלפולים. וכן אמר מפירוש (מאמר תחית המתים) ולו היה אפשר לשים ההלמיד כלו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשני פרקים. לתכלית זה החבור אשר היה מטרתו האחרונה עשה גם את ספר המצות. והוא יפלט לו הדרך אשר ילך בה בחלוקת ספר היר ומצד הוה יחשב ספר המצות לחבורו הכולל כמבוא שני אצל פירוש המשנה (הקדמת ספר המצות). כדרכו הקדים לספר הזה גם כן העקרים הראויים שיסמרו במנין המצות והעמיד יד שרשים. בהתבונן באלה השרשים האמתיים והפשוטים לכל שכל פשוט יבין לדעת כי עד זמנו כל מוני המצות בין סבעלי הלכה כמו בעל הלכות גדולות, הראשון שמנה את תרי"ג מצות, ובין סבעלי האזהרות כמו ר' יצחק בן ראובן אלכרגלוני וכיוצא בו אשר דרכו בעקבות בה"ג כמנינם, כלם טעו במנינם על כי לא השגיחו או לא ידעו אלה השרשים. עד ששנו והכניסו במנין תרי"ג, מצות שהן מדברי סופרים וגם החליפו לפעמים לשינוי במקרא שהם שלילה באזהרות. גם בספר הזה התודע אומץ לבו ואהבת האמת בלי משיא פנים וחלק על בעה"ג אף שנתפרסם בעת ההיא שדברי בה"ג דברי קבלה הם. בפירושו למשנה כן ספר המצות חבר בלשון ערבי. אמנם יש ממנו שלש העתקות ללשון הקדש, האחת מר' אברהם בן חסדאי. השנית מר' שלמה בן יוסף בן איוב

כמ צד י"ם: קראים. ובתולדות הרמב"ם שלי הארמתי לחביא עור ראיות והראיתי סגידית, ובכרית, וכלים ופרה, פז'ים במצדים וכלי ספק גם כל קדשים וסחרות עיי"ש ובהערת 15 מה שתבאתי שם חשם ראצ ואן לתאריך.

אייב השלישית סר' משה אבן תבון⁶). זה הנזכר באחרונה אמר (בהקדמה להעתקתו) וחברו בלשון הגר למען לא יחובר עם חברו הגדול אף על פי שהוא כפתיחה אליו . אמנם אם זה היה מעמו למה בקש הרמב"ם להחזירו ללשון הקדש (אגרות הרמב"ם), והלא הקדים הרב עצמו מנין המצות לחברו הגדול בלשון הקדש ? אמנם יהיה סבת בחירת לשון ערבי איזו שתהיה זה ברור כי עקר הסבה אשר הואיל לחבר זה הספר אינה אחרת כי אם מה שהודיע הוא עצמו בהקדמתו שהוא יהיה כמבוא לחברו יד החוקה, וגם הוא המרה אשר על פיה עשה הלוקח זה החבור הגדול .

המון טרדיות אשר המרידותיו חובות פקידתו, לעסוק בצרכי צבור התיים ופריניים, להרביץ תורה לתלמידים, להורות הוראה לשואלים מכל הארצות, ומהיותו רופא מומחה לרבים לשפית רפאית לחולים מבקשי עזרתו מקרוב ומרחוק, כל אלה לקחו חלק גדול מומנו, ובכל זאת עוד מצאה ידו די מלאכה נכבדה אשר עלתה על כל אשר עשה עד עתה, והיא לחבר ספרו יד החוקה או משנה תורה. לא הודיע בדקדוק מתי החל בו ומתי השלימו, רק ירענו כי המריח בו יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות (תשו' סי' מ"ט), וירענו כי בשנת התקל"ז כתב ההקדמה לספרו (הקדמה ס' מ"ה) ובכתבו הלכות קדוש החדש עמד בשנת תקל"ח (ה' קה"ח פ"א) ובכתבו ספר זרעים בשנת תקל"ז (ה' שמטה פ"י ה"ד) ויובן לנו זה על פי כתבו לר' יוסף עקנין שהודיעו שכבר הגיעוהו כתיב חכמי צרפת . . . והמחו על מה שנעשה ומבקשים ממנו ושואלים השלמותו (אגרת הרמב"ם) ומבואר מזה שנתפשט הספר חלק חלק ועל כן יתכן שבהוציאו לאור החלק הראשון כבר כתב ההקדמה וזה היה בשנת תקל"ז אבל עוד לא השלימו וגם אי אפשר שבשנה הזאת השלימו שאם כן בהכרח תהיה התחלתו בשנת התקכ"ז - כי עשר שנים כתב ספרו - והלא השנה היא היתה הראשונה אחרי בואו למצרים ואז עוד היה עסוק בפירושו למשנה ואחריו בספר המצות ובלי ספק עברו קצת מן השנים עד שהתחיל חברו הגדול. ואמנם ממה שחברו הלכות קדוש החדש נופל בשנת תקל"ח וחבר הלכות בשנת התקל"ז מבואר שלא כתב הספרים על הסדר. הנוסחא הראשונה שיצאה לאור הגיה רבנו עצמו ולא העתיקה כמו שהיתה בעצם וראשונה (תשו' סי' מ') אבל גם מהנוסחא הראשונה נתפשטו העתקות. ומפני שעל אותה הנוסחא יצאו דברים בגליונות שלא במקומם ונעתקו כן לכן נפלו בה טעויות בכמה מקומות (שם סי' מ"ז). מן הנוסחא הראשונה הזאת נתפשטו העתקות בפרינצה וזה גרם לכמה השגות שהשיגו חכמי לונדל ובראשם רבנו יונתן כאשר העיר הרמב"ם בתשובותיו אליהם (שם סי' כ"ה - מ"ח).

הסבה אשר הניעה את רבנו לחבר זה החבור כתיובה בהקדמת הספר. מראותו שהמבינים מעטים להורות מן התלמוד ושאר ספרי התורה שבעל פה ותשובת הגאונים והלכותיהם לכן ראה לחבר הדברים המתבררים מהם עד שתהיה התורה שבע"פ כולה סדורה בלי כל משא ומתן ומחלוקות אלא הלכה ברורה ולא יהיה אדם צריך לחבור אחר

(6) ע"י קינמרס הרי"ג לר"א יעללינגק סי' 112 ושם במאמר המלואים צד 25 שהראה שלפני הרמב"ן היתה הנוסחא כהעתקת בן הסדאי והעתקת ר"ם אבן תבון היא ע"פ מהדורא שניה. ושם צד 81 נדפס הקדמת ר"ב הג"ל וכתב ר"א יעללינגק צד 18 שאינה נמצאת רק בדפוס ראשון ס' המצות, ובישורון של קאבאק הרב"ז ובספ"ם דפוס ווארשא, ואמר ר"ם א"ת שרצה להעביר העתקתו מפני העתקת אבן הסדאי הטובה ממנה עד ששצא שכן הסדאי העתיק כתופס א' והוא מההדורא שניה. מר"א הלוי בן הסדאי תוח טובא מכתב בדבר הריב אידת ספיי הרמב"ם ע"י הסדר גניזה לר' צבי עדעלמאן במאמר בקרת צד XXIV הערה ג' ובשלמות בקבוצת מכתבים שהו"ל הר"ר שוח"ת סי' ג' צד 82, וע"י באוצר נהמד ח"ב צד 72: שהעתיק קצת מכתב. ובאגרות קנאות שהוכתרו נמצא ג"כ אגרת שהנשיא ר' אברהם ב"ר שמואל בן הסדאי לר' יהודה בן אלפכאר.

אחר בעולם בדין בדיני ישראל וזאת חבורו. ולא נתכוון בחבורו אלא לפנות הררכים ולהסיר המכשולות מלפני התלמידים שלא תחלש דעתם מרוב משא ומתן ויצא מעות בפסק הלכה (שם סי' מ"ט). לפי הכמתו לתלמידו ר' יוסף לא מרח לעשות החבור הזה בראשונה אלא לעצמו ולנפשו בעבור ינוח מן החקירה ומן המשא ומתן ומלבקש מה שיצטרך אליו. ויוסף לאמר: קנא קנאתי לה' צבאות וראיתי האומה בלי ספר מחוקק שלא יהיה בו לבד עיון אמתי בלי מחלוקת ושבושים (אגרת הרמב"ם). ההודעה הזאת שהודיע רבנו בלי עצרה היתה לסכים בעיני התמון מן החכמים אשר כל דעה חדשה הנוטה מן ההרגל לא יוכלו לסבול. וכבר במצרים העירה תלונה ויש מחכמיה היו מהאינינים רע באוני רבנו. והתרעמו עליו כי השמיט הראיות ויתן יד לתלמידים שיניחו הגמרא מהתעסק בה, וכשיתעסקו בחבירו לברו ישתכח שם התנאים והאמוראים (תשו' סי' ק"מ להר"ן ר' פנחס מאלכסנדריא). גם בארצות אחרות התעוררה קנאת רבים על אודת הדבר הזה, כן כתב לתלמידו עקינן (אגרת הרמב"ם) כי יש אנשים אשר בשם חכמים יקראו מגנים חבורו ואינם רוצים בו כל עיקר מפני חודש ענינו וסגנונו. ואף פטעם הזה נתן בו הראב"ד דופי שעל אמרו בהקדמה: שקראו משנה תורה לפי שאדם קודא בתורה שככתב תחלה ואחר כך בחבורו ויודע ממנו התורה שבעל פה כלה, אמר הראב"ד סבר לתקן ולא תקן כי עוב דרך המחברים לפניו שהביאו ראיה לדבריהם. אבל אלה התלונות לא הבחילוהו. כבר מראש בשומי על לבו לחבר ספרו נתאמת אצלו שאם יפול החבור ביד קנאים יגנו יפיו ויפחיתו מעלתו (מכתבו לר"י עקינן), ומגשתו אל המלאכה בכל זאת חזק לבו מראש לבלתי שעות לגנות הקנאים ולבו הגאונים אך לבו מלא מדעת ערך מלאכתו ומעלתו, על כן היה נכון ובטוח כי הגנות והקנאה תעלנה בתהו באותיות, וחיותו הנסחחן "כי בומנים הבאים... יתאו כל ישראל לו לברו וינח זולתו חוץ ממי שיקש דבר שיעבור בו זמנו" (שם). ואמנם ברבר אחד עצמו עליו התלונות, ונחם לאחר זמן שלא חבר עם החבור הזה מראה קצת מקורות, ואומר, "ובדעתי אם גזר השם יתברך שאעשנו" (תשו' סי' ק"ט). ויש להתאונן שהשם יתברך לא גזר שיעשנו. וגם, ספר הבאור לעקרי החבור" אשר בנו ר' אברהם היה מתעסק בו לחברו (שו"ת ברכת אברהם סי' ח') גם הוא לא הוציא מחשבתו אל הפעל ועל כל פנים לא הגיע אלינו.

תכן החבור מתואר בהקדמה. שכולל תורה שבעל פה כולה עם התקנות והגזרות והמנהגות שנעשו מימות משה רבנו. בענין האסור והמותר הטמא והטהור עם שאר דיני התורה כלם. בכלל הדבור שאר דיני התורה כלם. נכנסו החיוב והפטור בכל המצות והחקים והמשפטים וגם בענין האמונות והדעות. כי לדעת רבנו כל מה שמוסכם בספרי התורה שבעל פה בעינינו אמונות ומדות ומוסר השכל הוא בכלל תורה שבע"פ, ולשמה הזאת כל האמור בספר המדע בענין יסודי התורה והדעות הוא תורה שבע"פ והלכה מקוימת, וכל דברי אגדה הטובים והמושכלים הם הלכה כהלכות מאכלות אסורות ואיסורי ביאה ומלוא זלזה. ספר המדע רובו ככלו ממין הזה, גם בכל ספר וספר נמצאו כאלה כפרש בסוף ההלכות והכניסם בדיני התורה שבע"פ מפני שחשבם בגדר הלכה. וכבחינה הזאת היה לו ר' יהודה הנשיא כמשנתו לעינים אשר גם הוא העלה במשנה דברי אגדה ימדרשי אגדה (עי' לעיל ח"ב 211). כמו כן היה מורה לו דרכו בענין הלשון ובהרחקת המשא ומתן. אבל כנגד זה הוסיף הרמב"ם על משנת רבי הלכות שלמיה כמו הלכות ציצית תפלין ומוזוה וחניכה שאין להם מקום במשנה מפני שהיו יודעות לכל

לכל בוגנו ולא היה צריך ליחס להם מסכתא (פ"י המשנה להר"ם וע"י לעיל ח ב 247), ואולם בכמה מקומות השמיט הלכות בחבור אף שהן מוסכמות במשנה ובמסכתא הגמרא כמו ההלכות הנוסדות על האמונה ברוחות רעות ומזיקין ושרים והחלומות וסכנות הבל ובדויות, ודברים שלדעתם חובה לעשות לקיים הבריאות או להניח מפני שמוזיקים הבריאות ולדעתו אין באלה תועלת ובאלה אין נזק²⁹ כללו של דבר כל מה שהכרתו הפנימית והשכלתו ממאנות לקבלו עבר עליו ולא העלהו על ספרו. ולא נפליא על זה הלא כן דרכו בכל מקום אשר אין דעתו מתאימה עם דעת הכמינו אמר שהיא דעה יחידית ואינה הלכה. וכן כתב בתשובתו לחכמי מרשיליא (אגרת הרמב"ם) בענין גזח הכוכבים: ואני ידעתי שאפשר שתחפשו ותמצאו דברי יחידים. . . . ובתלמוד ובמשנה ובמדרשות שדבריהם שבעת תולדתו של אדם גרמו הכוכבים כך וכך אל יקשה זה בעיניכם. . . . אין ראוי לאדם להניח דברים של דעה. . . . ויתלה ב ד ב ד י ח י ד מן החכמים. . . . ולעולם אל ישליך האדם דעתו אחריו שהענינים הם לפנים ולא לאחור. ועל כן לא יפלא אם בכל הענינים הנזכרים הלך אחר דעתו ולא העלה בהלכותיו דברים שדעתו מתנגדת להם. ואולם כמו כן להפך קבע הלכה בספרו אשר לא רמו בתירה שב"פ. כמו ההלכה (ח' שחיטה פ"ח הכ"ג) לחי העליון שניטל מרפה, שאין לה רמו בתלמוד. וכתב להלכה לוגיל טעמו: שלפי טבע הדברים אם יחסר הלחי שהוא כמו גג לכסות הקנה כדי שלא תכנס נשמת רוח קרה לריאה שאם תכנס ימות החי ואין לך כל שאין כמוה חיה יותר מזה (תשו' סי' ל"ו). ואין ההלכה הזאת יחידה במינה כי יש רבות דוגמתה ורוב הדברים אשר אמר עליהם בספרו "יראה לי" הם דברים שאזן וחקר ותקן מדעתו וסברתו.

המנהגות הכלולים בחבור הן מנהגות של כל הזמנים עד זמנו בין מנהגות כוללים של כל ישראל בין מנהגות בפרטי ארצות או מקומות. מנהגות כוללים יסמן בדבורים: נהני כל ישראל, מנהג פשוט בכל ישראל, ונהגים כל ישראל, וכבר נהני כל העולם. ובהזכירו מנהגים שאינם כוללים יסמנם בשם ארצם ומקומהם. כמו: מנהג פשוט בשנער וספרד, נהני העם ברוב ערינו, וכיוצא באלה הלשוניות. ממנהגי אשכנז וצרפת לא ידע, רק פעם אחת כתב מה ששמע מנהג צרפת (הא"ב פ"א ה"ז). לפעמים מנהג איזה מנהג מפני שנחשב בעיניו מנהג טעות ותפלות (הל' תפלין פ"ה ה"ד) אף שהנהגים יש להם על מה לסמוך בגמרא ובשאר ספרי התורה, הלא ידענו שלא היה לרבנו משוא פנים גם להם במקום שלדעתו ולפי השכלתו דבריהם לא יתכנו, וגדולה מזו נמצא שמנהג מנהג מקומית אשר לפי הנראה מתשבות מקצת גאונים היו הגאונים מאשרים ומקיימים איתו המנהג, והרמב"ם קורא אותי מנהג טעות ואפיקרסות שלמדוהו מן הקראים (הל' א"ב פ"א ה"ד ט"ו). החבור כולל גם מספר גדול הוראות הגאונים והרבנים שקדמיהו, ועל רבות מהן חולק ומבטלן מהלכה בין שיהיו הדברים בדיני האסור והמותר ובין בדיני מטון. בין להקל ובין להחמיר. ומביא גם הוראות רבותיו אבל גם עליהן חולק לפעמים. כל אלה הדברים מבוארים לכל מעיין בספרו שעל כלם ימצא ראיות ברורות ומכריחות (תולדות הג"ל הערה 29 - 32).

מקורות החבור פרט המחבר בהקדמה שהם התלמוד הבבלי והירושלמי המשנה וספרא ספרי מכילתא ותוספתא וחבורי הגאונים. ואמנם ההלכות וההוראות אשר אין מקורם באלה הספרים מביא תמיד על שם אמרן בפרוש כמו הירו הגאונים, תקנות הגאונים, הורו רבותי רבנו יצחק אלפסי

הראיות על כל אלה בארתי בתולדות הרמב"ם שבבית הלמוד שנה א' בהערות 24-28. (ד"ד ח"ד)

אלפסי ורבנו יוסף הלוי, וכן ההלכות שאימר מסבירה ומשקול דעתו יסמן בדבור „יראה לי“ (תשׁוׁ סׁוׁ קׁמׁ). בהקדמה מזכיר גם גאון יצירה. אך אין רמז בכל ספריו על מי היתה כוונתו. בכתבו לתלמידו ר׳ יוסף עקינין (אגרת הרמב״ם) מזכיר חכמי צרפת שבזמנו אבל לא קראם בשם. מפורוש רשׁי אין זכרון בחבוריו, אף שכבר נתפרסם בימיו, ור׳ דניאל הנבלי במכתבו לר׳ אברהם בן הרמב״ם קראו גדול המפרשים מאיר עיני הגולה (שׁוׁה ברכת אברהם סׁוׁ יׁמׁ). ואמנם ר׳ אברהם בנו מזכיר פירוש אחד ששמע משמו של רשׁי (ששׁ סׁוׁ כׁמׁ). מזה נראה כי לא ראהו רק ידע ממנו מפי השמועה ובלי ספק גם רבנו אביו לא ראהו. אך למקור כל המקורות היתה לו התיירה הבהירה. וכמה דברים בהלכותיו דרשם מרעת עצמו מן הכתוב ותולדות הנׁל הערה 33, 34) ובנמיה ממדרש חכמי התלמוד. בהלכות ספר תורה לקח ליסוד המסורה על פי שמה בן אשר (הׁ סׁת פׁח). והשתמש גם בספרים מחכמים אשר לא מעמנו לתכלית הלכותיו. חלק גדול מהלכות קרוש החדש בנוי על יסודות חכמת תקופות והחשבון של חכמי יון. כן כתב הוא עצמו (הׁ קהׁ סׁ פׁ יׁוׁ) טעם כל אלה החשבונות. . . והראיה על כל דבר ודבר היא חכמת תקופות וגימטריאות שחברו בה חכמי יון ספרים. . . אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו כימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלה הדברים בראיות ברורות שאין בהן דופי. . . אין חיששין למחבר בין שהיה מן הנביאים בין שחברו אותם גוי. ובלי ספק מטעם הזה לא נמנע לספח להלכותיו בספר מדע דברים אשר מקורם בחכמת הפהילוסופיא. כי מאז היתה השמה מתפשטת בין הרבה מחכמי ישראל כי כל החכמות היו מורשה קהלת יעקב ואברו בארך הגלות (עׁ ספר „החושׁים“ לר׳ דוד קייפמאנן במבואו עׁ 3 - 6) וגם הרמב״ם היה בעל השמה הזאת (מורה נבוכים הׁא פׁ עׁא). בכחירת המקורות להלכותיו נבדל מכל בעלי הלכות שקדמוהו, על ידי שמישו הרבה יותר מהם בירושלמי ספרא ספרי מכילתא ותוספתא ואף לפעמים נתן להם יתרון על הנבלי בקביעות ההלכה (תולדות הנׁל הערה 35, 36). ויסוד הרבה הלכות על פי הספרים האלה וזה היה אחת מן הסבות כי רבים מחכמי ישראל באו עליו בטענות ובקישיות ועשו השגות על ספרו, ולפעמים בקנאה גדולה ובחימה שפוכה.

כל רואי חבורו התפלאו על המלאכה הנשגבה הזאת והודו כי לא היתה כמות מימות רבי שחבר המשנה. אכן יען הכירו זאת אף על כן אין מספר לכל התואנות אשר בקשו מקנאיו להקטין ערכו. הן אמנם כי רבים הטוענים אך טענו בתומת לבכם ונגשו אליו ושאלו כאשר ישאל אלהים אבל גם מקצה משגיגו באו עליו כאויבים מקנאה ומרוע לבב. הלמידו ר׳ יוסף עקינין התאונן באחד ממכתביו אליו על אחדים מחכמי מקומו שבבבל רב שמואל ראש ישיבת בבל וחבורו ר׳ זכריה על אשר התקנאו על דבר החבור (ׁ) ובתשובתו כתב לתלמידו: דע כי יש עמי בעיר אנשים בלי שם. . . והגיע להם מן הקנאה והתחרות שלא רצו להביט ולא לעיין בזה החבור הגדול (אגרת הרמב״ם). ואמנם ההלונות אשר מלינים עליו לרוב היו הלונות הבל מחסרון דעת ומסכלות ועל כאלה אמר: ואנחנו לא נשגיח בגנות ההמון ולא נתלה במאמרים המפורסמים אלא במה שהוא טוסכם העיון (שם לר׳ יוסף בן גבאר מבגדד). ועוד יותר היו מלינים עליו על השמימו הראיות (תשׁוׁ סׁוׁ קׁמׁ) על כל אלה לא הפרעה רוחו

10) אף שלא נזכרו אלה כי החכמים בשםם לא בכתב רׁי עקינין ולא במכתב לרׁי בן גבאר ברור הדבר שכן היא כמות שחיבתו במאמרי תולדות הרמב״ם שבבׁת. ובתשובתו סׁי קנׁה נמצא עתב מרׁשׁ חות כתוב בהכנתה כיצד תאחד וברמית רוח כפלוסו, ועׁיׁ חיסב בתולדות הנׁל שהארכתי בניגום ואכׁסׁ. (דוד חׁדׁ)

רוחו ממנוחתה אך בהשקט ובענוה ובשלום אמת ידבר אף כי הם למלחמה. אכן מקצת תרעומותיהם היו על דבר דעותיו באמונות אשר גלה בספר המדע וביחוד מה שאמרו עליו שהוא הרחיק תחית המתים נגד אלה לא יכול להתאפק כי נגעו עד נפש ואמר במרי רוחו על האומר כזה עליו או שהוא רשע ערום או איש סבל (אגרת לר"י עקנין). חבורו ודעותיו עשו לו כבר בחייו מתנגדים גם בספרד ופרובנצה, עד שהרב ר' יונתן הכהן מלוגיל מצא הדבר טוב לפניו לכתוב בכתבו אליו בקשה על שונאיו כי ישקם ה' כום הרעל. ולא נפליא על זה כי איש אשר לו רוח כביר כרבנו, יחיד בעולם בתורה ובכל חכמה, ובחר לו דרך חדשה וברא שמה חדשה בתלמודו, ובזמן אשר רובי הרבנים נשתקעו בפלפוליהם יעמוד ויחבר חבורים אשר כל חפצו בהם „לקרב הדינים לשכל או לענין היותר קרוב" (תשובות סי' רמ"ט), מכלי חת לסור לפעמים מדרך הייית הגמרא, לעשות דעויה אם מנגדות עם יסודי החכמה, לדעות יחידים שאינן הלכה, גם לתת מעמים למצוה ולמצא סתחן בחקי החכמה או במשפטי הזמנים הקדומים, הי איש כזה ימצא מנגדים ומקנאים, כי כאשר רבים יתפלאו על גדולתו כן גם רבים מתעוררים עליו בקנאתם ובאיבת הנפשות הקטנות על הגדולים כבירי הרוח, ורוננים באהליהם בצעקם חסם על החדשות אשר ברא בארץ, מחפשים עולות ויבקרו מומים לא בעבור האמת רק להקטין גדלו ולהשפיל כבודו.

המשיג הקשה מכל משיגיו היה הרב רבנו אברהם בן דוד מפשקירא. אשר התנפל עליו בחמת רוחו, וידבר בדברים קשים העוברים גבולות הנימוס הטוב. עד שאמרו עליו (קוה"ד יא): כי זה פרי גדל לבנו בעשרו וקראו עליו „עשיר יענה עוה". רוב השגותיו פותח בדברי כעס ובזיון. כמו: שבוש הוא זה, לא היה ולא נברא, ערבב את הדברים, הם דברי נערות, מה שכתב הכל הכל, מחסרן דעת כתב כן, המעם הזה לנערים, ילך וילמד לנערים, הלשין חשך ולא אור, אינו צודק והוא שקר, כזה הפירוש יש פתיות גדול, דבר מויוף הוא זה, כן דרך לשונו התולך בכל השגותיו, ואין זה לשון חכמים כי אם לשון קנאה הדיימית. הן אמנם נראה מתוך מענותיו מה כל החרדה הזאת. כעס עליו על קראו מין לאומר שהשם בעל גוף ותמונה (ה' תשובה פ"ג ה"ז) ומחשבו שדעת הרב שאין תחית המתים לגופות (שם פ"ח ה"ב) ושארין העולם חוזר לתהו ובהו (שם פ"ח ה"ז). ורע עליו מה שקרא הרב קצת דברים דברי סופרים מה שלדעתו הם דברי תורה ועל כאלה אמר אין פרצה גדולה מזו (ה' אשות פ"ג ה"ב ה' מומאת מת פ"ה ה"ה). ולא עוד אלא שחשדו שהיא מתעתע ומשנה את האמת בהלכותיו (ה' קה"ח ספ"ו) ומטעה באסיפותיו (ה' אישות פ"ט ה"ג), שאסף דברים שאינם בעולם (ה' מאכלות אסורות פ"ב הכ"ד) ומשקר בקבלותיו (שם רפ"א), והעלה בדעתו דברים שאינם (ה' פרה פ"ד ה"א). ועוד נשא עליו הלונה עוה על אשר כתב דברים בלא ראיה והכריע לפי דעתו, ושנה סדר המקורות והורה מתוך התוספתא והירושלמי המשובשים בדינו (ה' נדרים פ"ג ה"ה ה' שופר פ"ב ה"ח ה' מעשר שני פ"א ה"ח ובהשגות להקדמה). ועוד הגדיל כעמו על אשר העתיק רבנו לשון הגמרא אל לשון עברית ובמליצה אחרת ולפי דעתו טעה במליצתו (ה' שבויות פ"ו ה"ט) ומתוך כך הוא משתבש (ה' מ"מ פכ"ב ה"ז) וכן משנה לשון המשנה (ה' בית הבחירה פ"ב ה"ח) ומקלקל עלינו את הלשון (ה' ברכות פ"ו ה"ה) ומשנותו את הלשונית מפרש כפי דעתו (ה' מומאת אוכלין רפ"ו). והתלונה הזאת על אשר שנה רבנו את הלשון וכתב ספרו במליצה עברית מלאו לכו לאמר: וחי ראשי לולי כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו. . . הייתו מאסף עליו אסיפת עם חקניו וחכמיו (ה' כלאים פ"ו ה"ב), ועתה כל אלה הנקודות העירו בו אש הקנאה ער

הפחילוסופיים¹⁸) אמנם גם מנגדו גם טריביו כרעי ברך לעמת חבורו משנה תורה . מנגדו העו על אדות ספרו טורה נבוכים הרופא ר' יהודה אלפאכר לא יכול התאפק לאמר כי עומד לנס עמים אלו גיים ידרושו ומפיו תורה יבקשו ואחריו לא קם כמותה (אגרות קנאות) וכן לכל מנגדי המויה נבוכים היה המשנה תורה מקור כל חכמת התורה ותכנית קבלת ישראל . כבזמנו כאחרי כן בכל הדורות הבאים היה הספר „משנה תורה“ אור מאיר לישראל , הנדחים בארץ מצרים הנפוצים בכל ארצות הקדם, הפזורים בספר צרפת ואשכנז ושאר ארצות , כלם עשוהו נר לרגלם וכלם פה אחד יברכו בשמו ויודו כי לא קם עוד בישראל כמשה הכם בחכמת התורה שבעל פה ואף אנו לא נפליג אם נאמר כי הוא היה נושאה על שכמו באמת , כי לו החלק היות גדול בהתפשטות בעולם, וארץ ספרד בצדק תוכל להתפאר כי מבניה יצא האיש אשר חתם השתלשלות הקבלה וכל הפועלים על אדמתה אשר באו אחריו ממנו לקחו יחד וממנו פנה .

לא נכחיש כי גם בזמנו ועד סוף האלף החמישי ועוד מעט אחרי כן היו בספרד ופרבינצה חכמים גדולים ואנשי שם בחכמת התלמוד¹⁴) והיו עזרה לא מעט להגדיל תורה ולהאדיר, וישדרו עמקיה והאריכו למעניהם על שרמותיה, אבל משיבכי נתיבות לא היו אין גם אחד . כל אשר אמרנו מן החבורים אשר יצאו לאור בספרד לפני זמנו שאין כלם רק חלקים מהכל ואין בהם דבר שלם ותמים כל זה נאמר גם על חבורי חכמי דורו ועוד יותר על ספרי החכמים בדורות אחריו כי הם כלם עומדים על רגלי אחרים . ובפ"ט אחרי שנתפשט ספר הלכות האלפסי וספר משנה תורה באה עת המריבה והסניגוריא עת להרום ועת לבנות , זה ירוץ בחמת כח ויתמרמר עליהם לבטל דבריהם וזה בא להציל אותם מיד המתמרמר להצדיקם ולקיים דבריהם . ולעיני המתבונן באמונה ומשכיל על דבר גלוי וידוע כי ברוב חקירות המאחרים היה להמשנה תורה המקום הראשון , וכמעט בלעדו לא ידום איש את ידו ואת רגלו בחכמת ההלכה, ועל כן נחשוב כי השתלשלות התורה שבעל פה מנהו והלאה לא היתה השתלשלות במובן העצמי כי מעתה עשי הרישה והחקירה ברברי האחיונים עיקר והבקרת והפסול חדש עמרו ברומו של עולמם .

פרק שמונה ועשרים

א י ס ל י א .

עוד בטרם נודע מחכמה גדולה בתלמוד בארצות ספרד כבר היה באיטליא מקום למישב

13) לדבר על ספריו בחכמות החזקניות חללנו , וכמאמרנו תולדות הרבנים דברנו עליהם באריות, אך פה אין תכליתנו לדבר רק כמה שנוגע בחכמת החלכה . וכמעט חזק לא נדבר פה מגדולי חכמי ספרד אשר כל עסקם היה בחכמת הלשון והשקף הדת וכעקרי הדת ובחכמת המוסר והמדות כמו ר' יהודה הלוי ר' יהודה הלוי ור' יוסף קאסרל בעל היבות הלבבות , וראב"ע ועוד אחרים .

14) כבר הזכרנו אחרים סחכמי ספרד ופרבינצה אשר היו בזמנו ומעט לפני כמו הר"י אלברגלונג , והראב"ד בעל האשכול ורז"ה והראב"ד בעל החשנות ועוד אחרים . והיו בזמנו או קרוב לו הרמב"ם מקורמב"ה אשר רבנו מביאו בתשובותיו סי' כ"ז שחבר ספר בדיני תפלין, ור' יוסף בן סלאם שזכורו ג"כ בתשובה . ור' יהונתן הכהן שעשה פי' להרי"ף אי"ר היה ראש חכמי לונגל והרמב"ם כבדו מאד כאשר נראה מתשובותיו אלו סי' כ"ח עד סי' מ"ט וקצת מתשובותיו ופסקיו נזכרו בתמים דעים . ור' יצחק בן אבא מרי ממשיליא בעל ספר תעשור הנדבס ומאה שערם על הרי"ף ולא נדעס . ר' סאיר בן סודרוס הלוי אבוליא אשר האריך ימים הרבה אחרי הרמב"ם וחבר תרישי נמרא על כמה מסכתות על ש"הג בערכו ועשת סי' יקר על הבסרת וקראו מסרת סיגן לתורה , והיא היתה מנגד לתרסב"ם בקנאה גדולה וביטוי היתה גם ר' משה ב"ר נחמן אביו כל בעלי סניגוריא חריף בהצלתו ומעטיק בעלפול וחבר ספרים הרבה בתורה שכתבה ועבבל פה , וזולתם עוד הרבה , ואולם על כלם יצדק מאמרנו שאמרנו בפנים ואין גם אחד יוצא מן הכלל .

(ד"ר ח"ד)

למושב לה. הארץ הזאת הלא היתה הראשונה בכל ארצות איירופא אשר דרכה בה כף רגל היהודים. הן עוד בימי הבית היו יהודים ברומי ועוד יותר אחר תרבתו, ומאז והלאה לא פסקו הקהלות מקרב איטליא⁽¹⁾ כל ימי התנאים היתה התחברות בין חכמי ארץ ישראל ובין רומי כי לפיקים נסעו קצתם לשם בעבור איזה השתדלות מלפני הממשלה. גם נודעו איזה חכמים בשמש אשר היתה ישיבתם ברומי. אחד מהנודעים לתהלה היה תודוס איש רומי אשר היה אוהב את החכמים ותומכם ומפרנסם בכבוד (פסחים נג), והיה הוא עצמו מן החכמים כי מצאנו שהורה הוראות ברומי והוא היה בימי שמעון בן שטח זמן רב קודם תרבן הבית. ואחרי התרבן מצאנו את רבי מתיא בן חרש שהתישב ברומי⁽²⁾. ועל כן מראשית הוסדו קהלות באיטליא חיו על מדת התורה שבעל פה, ועל פי המשפט אשר הביאו אתם מארץ מולדתם. ולא נפונה כי גם עשו שם בתים לתורה ויכוננו בה ישיבות להרביץ תורה ולהעמיד תלמידים כמשפט הארץ אשר באו משם. ובהיות שבאיטליא לא היה גורל היהודים קשה כל כך כמו בשאר ארצות אדום, על כן אין לנו סבה לאמר כי בזמן מן הזמנים פסקה התורה באיטליא. אבל שמועה ברורה לא הגיעה אלינו אף אחת מקורות היהודים בזמן הקדמון ומכל העשוי להם בארץ הזאת. וגם לא מאומה מקורות חכמה ישראל ומקורות התורה שבעל פה בכל הזמן הקדמון. אכן מימי דורות הבינים בעת מלך הקיסר קארלוס הגדול נודעה קצת שמועות ממציאות חכמה גדולה בין היהודים באיטליא, והעיר לוקקה אשר בלמבארדיא המדינה כבר נודעה בעת ההיא הקדומה מאוד לעיר מלאה חכמים וסופרים בחכמת התורה ואין כל ספק כי זאת העיר לא היתה היחידה בארצות איטליא. הגה יוספר כי הקיסר קארלוס בבואו לעיר לוקקה ומצא שם חכמים גדולים בין היהודים וזכר את היהודים באשכנז אשר לא היה להם רב ומורה מרביצי תורה והיו מוכרחים להביא ממרחק עצות חכמי ישראל משיבותי בבל או ארץ ישראל, מיד שם אל לבו לקרוא מלוקקה אחדים מגדולי חכמיה למנצחה למען יפשו שם חכמת היהודים ויעמידו בה תלמידים. המקורות שונים זה מזה בבחינת שמות הנקראים, יש אשר אומרים כי הראש מן הנקראים מאיטליא היה ר' משה ועמו היה בנו ר' קלונימוס ואחיים מבני משפחתו, ויש חושבים לראש הנקראים את ר' קלונימוס ועמו היה בנו ר' משה. הצד השוה שבהם שמשפחת ר' קלונימוס מלוקקה היא היא שיצאה מאיטליא למנצחה. ואחת היא לנו אם ר' משה היה ראש או רבי קלונימוס, אם בעת הקריאה היה ר' קלונימוס הראשון או ר' משה בנו אבי ר' קלונימוס ראש הנקראים. כי די לנו לתכליתנו לדעת כי בימי קארלוס הגדול היו חכמים גדולים באיטליא. וגדולה מזה יתודע לנו מזה כי כבר מאה שנים ויותר לפני זמנם היו באיטליא רבנים ומורים מבני המשפחה הזאת. כי נמסרה לנו שלשלת היחוס של ר' משה ור' קלונימוס עד ארבעה או חמשה דורות למעלה (שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט ועי' גולדות

(1) עי' בס' דברי חיים ליהודים מאת יאספ וגרעץ, צונץ נ. ס. 348, ציר נעשכמע צד 104 ובס' חנך היהודים והשכלה באיטליא מר' משה נידעבאנן ה"ב.

(2) בסדר הדורות ערך ר' יוסי בן קספא שלפל נאריכות על אודות רומי תנכר לפעמים בנמרא, ומסקנתו שרומי הנזכר אצל ר' מתיא בן חרש אינו רומי שבחוף לארץ, אלא שנים בא"י היתה עיר ששמה רומי ועליה כינו במת שאמרו אחרי ר"ם בן חרש לרומי וסתדרין לבז) וכן שאלתי מר"ש בן יוחאי ברומי (מעילת יו). שאל ברומי שבא"י כי מי הביא את רשב"י לרומי שבחול' ומשער שפמיס או קסרין הוא רומי שבא"י. והדברים רחוקים בעיני. אף שאמת הוא שהיה מקום בא"י ששמו רומי קרוב לסבריה, אבל לא שמענו בישום מקום שהיה באותו רומי ישיבת שיעזק לאמר אחר ר"ם בן חרש לרומי. ורגלים לדבריו שהכונה על רומי שבחול' שהרי ידענו שר"ם בן חרש הלך בשעת הנורא לתול' וספרי ראה פ' קנ"ט). ומת שכתב מי הביא את רשב"י לרומי שבחול' ? לדעת הנמרא הית קן שהרי הית עם ר' אליעזר ב"ר יוסי יחד וידענו שכאותו נסיעת יספר ראב"י שראה ברומי את כלי המקדש והצנין והפרתם הכל בנמרא ככ"ס וזה הית ברומי שבחול'.

תולדות הקליר הערה 19) אשר בלי ספק כולם חכמים ורבנים ומורים, ונוכל לשפוט מזה על מציאות חכמה גדולה בתורה על כל פנים עד זמנו של רב יהודאי גאון (ד"א תקי"א). ואולם אף אילו לא היה נודע לנו יחוסו, יהיה משפטנו כן מבחינתנו בסבע הדבר. הן קריאה ר' קלונימוס ור' משה ובני משפחתם הלא היתה לכל המאוחר בחצי הראשון למאה השביעית של האלף החמישי (כי יש מקדימים אותה כמאה שנים עד שנת 787 למ"ג גרעץ ה"ה צד 218) ואם במאה השביעית היו באיטליא חכמים גדולים כאלה, הלא לא היו הם היחידים בארץ כי לא כפעם אחת הציצה ופרחה בת החכמה ובלי ספק כבר מוזמן ארוך שמה בה חכמת התורה והתלמוד מכון לשבת ולא נפליג אם נאמר כי גם בימי הגאונים הראשונים היה התלמוד באיטליא והיו בה גדולי אנשי שם בתורה⁸).

הנה בהשקפה ראשונה נוכל לחשוב כי בימים הראשונים ההם רק בתלמוד הירושלמי היה עסקם, יען ידענו שתחלת התפשטות חכמת התורה באיטליא היתה מארץ ישראל אבל לא כן הוא. כי אף שלא נכחיש כי הגיע אליהם התלמוד הירושלמי מא"י אשר עמה היה רוב התחברותם מאז ומקדם בכל זאת ברור לנו כי מיד בעת שנתפשט הבבלי בעולם בא גם לאיטליא ואולי גם כן דרך ארץ ישראל. כי קרוב הדבר מאד כי נתפשט הבבלי בארץ ישראל גם כן והלכו בעקבותיו. בימי הגאונים. אף שבקצת מנהגים באסור ומותר בחיוב ופסור היו בני ארץ ישראל חלוקים מבני בבל בכל זאת בפסקי הלכות נשאו פנים לבבלי, ואין ספק שכבר בימי רבנן סבוראי הובא לא"י מבבל, ונראה שהמביא אותה לשם היה מר זוטרא בן מר זוטרא ראש גולה אשר ברח מבבל ועלה לא"י מפני מעשה שהיה ונעשה שם ריש פרקי, והוא ראש ספק הנהיג את התלמוד הבבלי לישיבתו. וגם אחרי כן כעלות רב אחא משבחה בתחלת המאה הששית לא"י וזמן אחר זמן עוד גאוני בכל הארצים ודאי שהפיצו שם את הנמרא הבבלי ומלמדים אותה ברבים. ומקצת השיבות א"י שבידנו מוזמן קדום נראה גם כן שהשתמשו בבבלי. ויחשב זה לצדקה גדולה לגאונים המשפיעים וגם לבני ארץ ישראל המקבילים כי פעלו תשובות על ידו זה שלא היתה התירה כשתו תורות. ואמת הדבר כי כשהתחזקו ישיבות בבל ועיני כל ישראל רק אליהן נשואות הקרובים והרחוקים גם התלמידים היה מדה כללם. ויתברר לנו הדבר עוד יותר אם נשים עינינו על דרכי התורה אשר הלכו בהם התלמידים אשר בארצות שקבלו מר' קלונימוס ומשפחתו את תורתם כמו ארץ אשכנז שעיקר תלמודם היה הבבלי. וכן מכל מה שהגיע אלינו מן התשובות אשר נתיחסו לר' ק ובניו ובני בניו נראה רק התלמוד הבבלי היה להם היסוד להוראותיהם. ועתה יוצא לנו מכל זה ברור שבין אם ביאת ר"ק למגנצה נופלת בשנת תשפ"ו למספרם שהיא שנת ד"א תקמ"ז ליצירה, ובין אם היתה ביאתו שנת ד"א תרל"ו, היה על כל פנים בימי דורות הגאונים הכינים הבבלי המדה המיוחדת באיטליא. וגם קרוב הדבר מאד כי היה להם התלמוד הבבלי לבני איטליא מיד הגאונים עצמם. הלא מוזמן הגאונים האחרונים הלא ידענו ברור שהיה התחברות ביניהם ובין בני איטליא. רב האי מזכיר חכמים הבאים מרומי (תמים דעים סי' קי"ט), ורבי יצחק בן יהודה אחר מרבנותיו של רש"י שמע בעיר רומי דברי הלכה ששמעו מפי רב האי גאון (מרדכי שבת סי' שצ"ח), וזה מורה כי היות דין ודברים בינו ובין אנשי רומי. ומצאנו גם תשובות כתובות על שם ר"ק (גאונים קרמונים סי' ק"ו - קי"ח) ומזכיר

8) על דבר התפשטות התלמוד בארץ איטליא כתב רש"י ראפורט מאמר ארוך מאד בתוספת ותקינים שעשה לתולדות הקליר שלו ונדפסו בבכורי העתים משנת תקצ"א צד 96, 97, 98 וכמה דברים נבונים כתובים שם ולא יכלתי להכניס עצמי בכל הארכיות שיש בו הדבה דברים שאינם מן הענין ע"כ תלמידי בתנתי.

ומזכיר בהם דברים שכתבו מתיבתא, וגם מזה נראה שהיה לו איזה יחס לגאוני ככל, ואם גם לא פורש איזה ר"ק היה בעל אלה התשובות מכל מקום נראה מלשונן ומסגנונו כי היה מן הראשונים הנקובים בשם הזה. ועל כן אינו רחוק שקבלו באיטליא את התלמוד הבבלי מן הגאונים עצמם. כן ההשערה נותנת והכרעת הדעת אבל ברור הדבר מי זה יכול לדעת היום, אבל אחת נאמר- ברור והוא: כי כל האוסר שמאספמיא בני התלמוד הבבלי לאיטליא אינו אלא מועה, הלא זה דבר גלוי וידוע כי בעת אשר בני אספמיא בחשך הלכו בחכמת התלמוד, ונאמר עליהם שאינם בקיאים רק מעט בתלמוד כבר פרתה זמן רב באיטליא לשם ולתהלה בארץ ער שמקרבה נקראו המורים למעת את התורה באשכנז.

אכן לא זכתה איטליא בכל זאת שיהיו גדוליה בחכמת התורה אשר חיו ופעלו בימי הגאונים נזכרים לרוד אחרון ושתהיה תורהם וחכמתם עולה בספרות ישראל. כבר בתחלת המאה העשירית היה למשל בפי הצרפתים: כי מכארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנמו. ובלי ספק לא היה זה המציאת האישי (ר"ת) אשר מפיו שמענוהו כי אם היה משל מאז. ואלם מרובי התורות של חכמי בארי ואטרנמו לא נשאר דבר בכתובים. והחכם ר' שבתי דונולו בספרו חכמוני מזכיר עשרה חכמים גדולים ורבנים וצדיקים אשר נהרגו בעיר אורם הקרובה לאטרנמו בסוף המאה השביעית (ר"א תרפ"ה) והם היו בני זמנו של רב סעדיה גאון ונוקב כלם בשם ובכל ספרותנו לא נמצא אף מאמר אחד על שם אחד מהם⁴ ומה היה לכל מחקרי חכמי רומי וליוקקה? הכי כל חכמי איטליא בעת הקדמון אשר היו למאות, לא היו חכמים רק בין כותלי בית מדרשם אבל לכתוב דבריהם על ספר לא ידעו או לא בקשו? זה דבר אשר לא יתכן, ואין זה מדרך חכמי ישראל הקדמונים. חכמינו מאז רצו לזכות את בני עמם בתורהם ובחכמתם, ובעבור זה ככל עת היו כותבים למודיהם ומחשבות רוחם על ספר לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל. אבל נראים הרברים כי לא התרשלו חכמי איטליא מעולם מלכתוב דברי חכמתם על ספר; אמנם באשמת מעתיקים בלתי נאמנים בארץ ההיא גשתקעו שמות מחבריהם מעל הספרים. הנה ר' שבתי דונולו הנוכח, בהקדמת ספרו חכמוני, השבע השביע את כל מעתיקי ספרו באלה ובשבעה-שיעתיקו גם את ההקדמה בהזכרת שם המחבר (לעיל פכ"ב) אשר מזה נראה כי בימים ההם היו מעתיקי הספרים אשמים בדבר להעביר שם המחברים מעל נחלתם, ועתה אחרי שנשמע זאת התבעומת על המנהג הרע הזה מאיש איטליא נוכל לשער כי שם ביחוד נהגו כן מעתיקי ספרים, ועל כן לא רחוק הוא אם נאמר כי זה המנהג הרע היה סבה לדבר אשר שמות כמה מחברי ספרים אשר הורתם ולידתם באיטליא אבדו מזכרון. ומי יודע כמה ספרים אשר לא נודע שם מחברם הם ילידי איטליא, ואנו נחשוב כי כמה מדרשים נוסדו באיטליא וביחוד המדרשים אשר היו ממקור ארץ ישראל אשר איטליא שאבה משם את תורתה בתחלה.

ויהי בימי גאוני בכל האחרונים נפוצו מעט העננים אשר היו פרושים על דברי ימי חכמת ישראל בארץ איטליא, וכבר נשמע הנה והנה, שם אחד מן הגדולים בתורה ודבר מה גם מתורותיו, סביב לחצי המאה השמינית לאלף החמישי כבר נזכרו ראשי ישיבות אשר היו ברומי האחד מר י ע ק ב ג א ון ריש מתיבתא דמתא רומי. ואין לנו מן החכם הזה רק הוראה אשר הביאה הכאים אחריו משמו, ונראה כי ממלא

מקומו

(4) שמות הנדרגים הם: ר' סמיה בן ר' הננאל הגדול הצדיק, ר' אמנון, ר' אוריאל, ר' מנחם, ר' צדוק, ר' חייא, ר' משה, ר' תנר או רוד, ר' ירמיה, ר' גוראל. ונת היה ש' תרפ"ה בזמן רס"ג. (ד"ר ה"ד)

מקומו בראשות היה רב יחיאל אביו של הרב מר נתן בעל ספר הערוך⁶). גם ביסו היה רב גדול בווציליא ושמו: רב מצליח בן אל בצק הוא היה חכם חשוב כבר בימי רב האי גאון, ויוסופ ממנו כי היה הולך למסעיו עד באגדד היא בכל וכשבו משם היה מאחר זמן מה עם רב האי בישיבתו (עי' לעיל 161) בהיות שהשם "אלבצק" אינו שם איטליאני כי אם ערבי על כן נראה שרב מצליח ממולדתו היה מבבל. חבר מיוחד לא נמצא על שמו, אבל נשאר ממנו קצת פירושים פרטיים בתלמוד ובמדרש בבאור המצות ומהם נראה כי היה אדם למוד בכל דבר חכמת בינה. יש אשר יעשהו לרב זמורה לרב נתן בעל הערוך אבל אין על זה ראיה מברחת⁷). וכן נודע בעת ההיא חכם גדול מבארי ושמו ר' משה כל פו אש ממנו נתקיימו קצת פירושים. וכן שמענו שמו הטוב של הרב ר' משה מפביא ה⁸), ואלו כל אלה כמעט היו אוברים במצולת הנשיה לולא שקם בבור אחריהם אדם גדול ורם כענקים בחכמת התורה וחבר ספר אשר כמעט אין משלו במינו בכל ספרות היהודים הקדמונה והשאיר לנו קצת שרידים מחכמתו והם קיימו שמו וזכרו לדור עולם. האדם הגדול הזה היה הרב ר' נתן ב"ר יחיאל מרומא אשר היה ראש ישיבה בעיר רומא אחרי מות אביו רבנו יחיאל⁹). הוא חבר ספר גדול יקר הערך וקרא את שמו ערוך, יען כי נערכים בו כל המלות והדבורים והעינים הקשים שבתלמוד ובמדרשים על פי סדר אלפ"א בית"א מפורשים ומבוארים הישב לפי הפירושים המקובלים מן הגאונים. כפרט היו לו לעינים פירושי רב האי גאון שמהם שאב חלק גדול מספרו, והשתמש גם בפירושי הגאון מר רב צמח בר פלטי אשר גם הוא חבר ספר "ערוך" על פי סדר א. ב. (לעיל פי"ג פי"ח). לעורה גדולה היו לו פירושי רבנו חננאל בן חושאל, והיו בידו בשלמות כי הביא פירושו על רוב המסכתות. ומביא פירושים שקיבל מרבותיו וחבריו וגם מהכמים שינים בארצות שונות, קצתם מזכיר

בשם

(5) בקרא הדורות הביא את סר יעקב גאון ר"מ רמתא רומי בשם ס' גנימין ואב ס' רל"ד, ובתולדות ר"ג הערה 2 בשם אנורה ושלישי נבזרים שבמדרכי סף שבת וכן מצאחי בא"ו ח' ר"ח ס' רע"ה. והבי איתא שם ר' אלעזר ב"ר יהודה ור' קלונימוס איש רומי שאלו דבר זה (לעשות המילה ברה"ב בין קחת לתקיעה) בגרמיווא והוציאו עדות וחתם קודש ותראו שבכר נשאלה שאלה זו ברומי וכתוב בה ששאל הגאון ר' שלמך יצחק מן מרנא ר"ג גאון שעשת את ס' התערוך וכן מר רבנא דניאל אחיו וכן מר רבנא אברהם אחיו.

(6) מרב מצליח מביא הערוך כמה פירושים וכלם יפים ערך אמפליא, אמפולי, אנפקינן, מלת, בחל. מלבן, סתי רש"ל רמ"פ חשבו בין רבותיו של בעת"ע מאסרו בע' אנפקינן, ולמדהו כפי ר' מצליח ולא נ"ל שחלשן, שבע מפי פלוני" אצל הראשונים אינו כמיון תמיד על שטועה ששמע מפי ממש. ואף אם שטע כפי אפשר שלא היה רבו. והעירותי זה בתולדות רש"י שלו ורמותו של פרדס שהביא דברים. ספי"ר' אליעזר הגדול, ואפי"כ לא היה רבו של רש"י ולא של המסדר את ס' פרדס. ובמדרכי שבת ס' יצ"ח כתוב: ופעם זה שמע ר' יצחק ברי יהודה בעיר רומא מפי רב האי גאון, ומעולם לא היה רח"ג בעיר רומא ולא שמע ר"י בן יהודה דברים מפי ממש וע"כ נ"ל שמדברים כאלה אין להביא ראיה בשום ענין. וכבר הזכרנו מעניני ר' מצליח לעיל עד 161.

(7) לפי דברי קצת כתבים ראשונים ס' הישר לר"ח הנהת מ"ו וא"ו מביא בכל תוך השלם בסבואי עד 8) זכר ר"מ מביא בערוך שלפניהם אך בספרינו ליתא. וע"י גם בספר המכריע לרי"ד ס' י"א, ובעה"ש מביא בשם החכם ש. ז. ה. ה. שמצא זכרו של ר"מ הנה כס' מקדש מלל לר' משה ריאמי ושם כתוב שרי"מ מביא בשם קדוש השם בנזרת לומברדיא ומוסף ר' ש. ז. ה. ה. שמצא גם כ"ו פרחה שבנזרת התנאי עלה בלח המלך לעלות על ארץ הצבי בעיר מנצח וקלקלו שם והחריבו גלילות רבות וכל הקולות מלומברדיא יתרגם שם ר"מ מביא את ר' קלונימוס איש רומי וזהו דן בעה"ש שהר"מ מביא את הלך לאשבנו ושם מת על קה"ש, ולי נפחה שפפה חי הברים מראש בבורר שחברן הקהלות מלומברדיא מ"ו, מסכים עם מה שאמר ר"מ ריאמי: שנתרגם בנזרת לומברדיא. ומה שני"ל לדון כזה הוא שרי"ק איש רומי (ס' הוא אחר עם אותו ר"ק שמוכר רש"י ע"י הערה 8) שב באשכנז לאיטליא ונהרג שם.

(8) ר' דניאל ור' אברהם ר"ג בעה"ע היו גדולים בהכמה ע"י לעיל הערה 5. ובערוך מביא כמה דברים בשם ר' דניאל, וע"י בתולדות ר"ג ובמבוא ליה"ש. וזמן תהוא היה ר' קלונימוס איש רומי שכתב עליו רש"י כביצה (כ"ו): שהיה זקן ויושב בישיבה ובקי בכל חש"ש ובא לגרמיווא וזכר גם בפרדס ס' כ"ה וס' ק"ב והוא היה בן שבתו וע"י באגדה ת"ל הערה 5 ובא"ו. ובשבלי הלקט שיצא מחדש לאיר ס' רצ"ב ובמדרכי הולין ס' תרי"ם, תרי"ב וע"ע שם ס' תנ"ב. דו"ר ח"ד

בשםם וקצתם בשם חכמים סתם ועל שם ארצם. מקבוצת כל אלה הפירושים אשר ראה או ידע וקבלם יותר עליהם ממה שפרש מדעתי ומרוח בינתי חבר יחד את ספר הערוך. אבל לא היה כספרי ערכי מלים אחרים אשר משפטים רק באיר המלית לבד, כי אם הוא פירוש רחב לתלמוד גם למדרש ופורשו בו כל הענינים החמורים שבגמרא עד שכמעט יספיק להקל הבנתה (כית תלמוד ח"א 322). רק בחר לו דרך אחר מאשר בחרו להם כל המפרשים שעשי פירושיהם על הסדר והוא סדרם על סדר א. ב. כמשפט כל חכמי ישראל הקדמונים אשר לא הספיק להם לתלמוד מרב אחד והיו משתדלים להביא ממרחק לחמם אף בהיותו מצוי להם בארץ מולדתם אף כן היה משפט רבנו נתן בעל הערוך. הלא ראינו כי בעת ההיא היו ערי איטליא מלאות חכמים וספרים ועיר מולדת ר"ג עלתה על כלתה, ובכל זאת נראה כי הלך למחקר וללמוד תורה, כי זה ברור שרבו היה רבי גשה הדרשן מנרבונה אשר שנה לו ואשר הוא קבל ממנו (הורות¹). זכות גדולה היא לארץ איטליא כי מקרבה יצא זה הספר אשר הוא שקול נגד אלף אחרים.

אמת הדבר כי היה ספר כזה נצרך לרבים. כי אף מי שהיה בקי בהויית התלמוד ובסגנונו, ולמוד בצורות השמועות ובהלוך המשא ומתן, וגם היה כח הדרוד גדול לרדת לעמק פלפולה של הגמרא היה ממשש לפעמים בחשכה ועין כי נעלמו ממנו קצת לשונות ודבורים וענינים אשר רק על ידי ידיעת לשונות אחרות וידיעת הפירושים אשר היו מקובלים ביד הגאונים מאת קדמוניהם נוכל לבא עד הכונתם. ואמנם ידיעת כל אלה לא היתה נהלה לכל הלומדים, כי לא רבים יחכמו כר"ג בעניני חכמה ובחקר לשונות ובנקיאות כספרי הגאונים אשר כל אלה נצרכים להבין דברי חכמים וחידיהם בתלמוד ובמדרש. מקומות רבים בספר הערוך יעידו בו כי היה בקי בלשון ארמית – סורית ומכיר בלשון ערבית, והיתה לשון רומית שגורה בפיו, והיתה לו ידיעה גם בלשון יונית², ואין צורך לאמר כי היה בקי בלשון ארצו, אכן נאחת יש להפליא עליו כי בלשון הקדש לא היה סופר מהיר וכל מליצותיו קשות וכבדות כאשר נראה מן התרומים אשר הקדים לספר הערוך שאין בהם כל טעם, ונראה כי אף שבזמן קדום טוה כמו בימי מחבר ספר יוסיפון העברי אשר היה איש איטליא ובזמנו של ר' שבתאי דונולו אשר חי בימי רס"ג היו שם אנשים חכמים וידועים במליצת לשון הקדש, ברוב הימים ירדה חכמת הלשון סמעלתה באיטליא. ור' אברהם אבן עזרא בהיותו באיטליא נתן דופי בחכמיה על התירשלות בחכמת הלשון הקדש (עי' הערה 18) והנה כל המעלות אשר התאחדו ברבנו נתן עמדו לו בחבורו עד כי היה אהוב ונחמד לכל ההוגים בו ויהי רצוי ומקובל בכל הארצות. ונוכל לאמר עליו כי כאשר לפני שהי מאות שנה יצא התלמוד התורה מאיטליא על ידי משפחת רבי קלונימוס מלוקקה כן גם הפעם יצאה עזרה גדולה להרחבתה ולהתפשטות התלמוד מאיטליא על ידי פירושי הערוך לכל הארצות והיה לחכמי אשכנז וצרפת ביחוד הכלי לשרת בכל מחקריהם. ולא לבד בתלמודם היה להם לעינים כי אם סמכו עליו גם בהוראותיהם כאשר נראה במקומות הרבה בתוספות ופוסקים, ולפעמים מבטלים פירושי רש"י מלפני פירושו אף במקום שישתנה הדין. כן היו הנסיעות אשר נטע רבנו נתן באיטליא לברכה

(8) בתולדות ר"ג לרש"ל רפ"ט הערה 47 המצא מראה מקומות הטובותם שהיו ר"מ חדרשן רבו של ר"ג בעת"ע. בערוך ע' קרש וע' תחיא נזכר גם ר' משה כל פו מן בארץ. אמנם כל האומר שזה התנב האפלייני היה רבו של ר"ג בעת"ע עליו להביא ראיה ואני לא מצאתי שום רמז לדבר.

(10) ע' תולדות הנ"ל הערה 15 שהחלים שר"ג חיה מכור בלשון יונית אף שלא ידעת עד הכונתה. ומלשונותיו כשנפרש מלח ע"פ ל' יונית נראה שכן הוא. כי לא יתכן שיאמר ר"ג כ"ה בל' יון, או פירושי כ' יון, ולא ידע בעצמו ברור שכן הוא. שאילו ידע זאת מפי השמועה היה אוטר כך שכתתי כדרכו בכל מקום.

לברכה לחכמי ישראל בשאר ארצות מושבות היהודים. אמנם מן הצדקה והטוב אשר עשה ספר הערוך בארץ מולדתו באיטליא לא נדע לספר הרבה כי חסרה לנו כל ידיעה מפעולות חכמי איטליא עד קרוב לסוף האלף החמישי.

אחרי מות רבנו נתן עברו כמעט מאה שנים אשר לא נשמע באיטליא שמע חכמים גדולים בתורה הן אמנם לא נפונה כי היה בה תורה, כי לא יתכן שפתאים נכחדה החכמה מן הארץ אבל זאת ברור כי התרשלו מלהעלות דברי חכמתם על ספר, כי מקרב הזמן הארוך הזה לא נודע אף חבור אחד בתורת ההלכה מחכמי איטליא. אכן בחצי השני ממאה העשירית לאלף החמישי או קם אדם גדול בתלמוד אשר היה כמעין המתגבר בעומק עינו ורב פעלים בספרות התורה שבעל פה, האיש הזה היה רבנו ישעיה ב"ר מלי מטרני המכונה הזקן, שמו היה הילך עד קצה ארץ אשכנז והיו דורשים תורה מפיו, ורבנו יצחק בן משה בעל אור זרוע מדבר אליו בתלמוד אל רבו (או"ז ח"א סי' תשנ"ה). ונראה כי שם תהלתו אף היה נאה לו, כי מכל חכמי ארצו אין גם אחד לפניו ולאחריו אשר השאיר ברכה פירושים ופסקים כמיהו ובצדק נקראוהו מופת לדורו ורב פעלים בתורה יותר מכל חכמי איטליא יהוד. פירושו ותוספותיו ופסקיו ישתרעו כמעט על כל התלמוד קצתם נמצאים ברפום וקצתם בכתב יד⁽¹¹⁾ תכונת פירושו איננה כתכונת פירושי רש"י כי אינם פירושים במובן העצמי המשתדלים לפרש כל מלה וכל דבור, כי לרוב יאריך בהם במשא ומתן בפלפול וסברה, והם דומים יותר לתוספות מלפירושים פשוטים. גם פסקיו שונים מפסקי חכמי ספרד. כל פסק ופסק יסדר על סוגית הגמרא אשר ממנה תוצאתו ונראה איך הפסק יוצא ממשא ומתן של התלמוד אמנם הצד השהה בכלל הוא עומק העיון וסברה ברורה. כל ההלכותיו יצאו מקרב ולב עמוק ולא סמך על אחרים כי אם אחרי החקירה והבקרת. הוא נתן כבוד למפיישים קדמוניו אבל לא נשא להם פנים אם לפי דעתו דבריהם מוכחשים מן הסברה. על בעל שמושי תפלין או שמושא רבא אמר שאין לסמוך על דבריו אף שהביא ההלכה בשם אביו שאלמלא אמרה אביו היה בעל הגמרא יודע ממנה ומביאה (ה' מוזה מנחות לא:). פירושי רבנו שלמה אשר קראו המורה היו חשובים בעיניו עד מאד ולרוב הפס את פתרוניו לעיקר אבל בעבור זה לא נשא לו פנים במקום שלפי דעתו דבריו מופרכים. ומלאו לבי לאמר על דברי רבנו יצחק אלפסי נפלאותי מאד רבנו ואינם אלא דברי חלומות. ואמר עוד דברי רבנו יצחק הם בטלן ואין לסמוך עליהם והוא אוסר את המותר ומתיר את האסור (ס' המכריע סי' נ"י) ובדברים קשים כאלה הוציא את כל רוחו נגד הרשב"ם ואחיו רבנו יעקב תם⁽¹²⁾. ואמנם כל זה רק יען כי האמת היתה כסלו ובמקום אשר לפי מחשבתו נעדרת

(11) כל הכרוי שבאו בדפוס סביאם ה"ב ר' אהרן יעלליניק בקונטרס המפרש והם על עשרים ספסות ע"ש. ובספר הנזכר היהודים וההשכלה באיטליא לחי"ב ר' משה גידעמאן בסוף הספר חזרה סי' XI מוסף עליהם עד ס'ו אשר לא נמצא אצל ר"י עצמו רובנו עליהם בחיבוריו. ובקונטרס המפרש יעיר ר"א יעלליניק על חכ"י שבבית מדרשו נפס ווינץ הכולל פסקי ר"י עד י"א ספסות וכבר בלם נדפסו גם הפסקים מ"ח מוזה תפלין וצ"ח הנמצאים בכ"י הזה הם נדפסו בספר סם חיים גם פסקיו לס' סוכה שהוזכרו בקונטרס הנ"ל צ"ד 6.

(12) ע"י בספר הנ"ל כ"מ גידעמאן שהביא כמה דבורים קשים שהטית הרב נגד המאור הגדול רש"י והר"ף והשב"ם ור"ת בפרם נגד ר"ת שאמר בליו שמעיל פילא בקופא דמחמא, ולא נשא פנים גם לגאונים ע"י פסקיו לברכות ס' ג' שאכלו שחולק על בעל הלכות גדולות. ובה' ציצית מנחות מ"ב ע"א בענין בלי קוביא חולק על רב עמרם גאון. ושם ע"ב בענין מויה לשמה ועבוד קלף והצעות לשמה חולק על רב נטרונאי ורב ציטה ורב עמרם הגאונים ועל הר"ף והר"י. ובתוספתו לקרושין כ"ג ע"ב חולק על רב האי גאון בס' מקח וממכר, וכן מצאנו במקומות הרבה בחבריו ואין להאריך. בספר המכריע סי' י"ד בענין רואה שנקבת ורופן סתמעתה חולק על בת"ל ועל רב ציטה גאון ואמר על דבריהם אין אלה אלא דברי נביאות לעקר שיפת תתלמוד וסניא רשמעתא בלי שום דאית שבעלים.

נעדרת לא חלק כבוד לרב. כמה גדולות מעלותיו הרוחניות אשר חננו ה' נראה מעצמת כחו לעבוד בעבודת הקדש. לא רבים כמוהו עשה ספרים הרבה אין קץ, ובכל זאת כמרביתם אף כן הרבה דקדקו בהם הפך כס והפך כס ושנה ושלוש לעשות מהדורות לחקן ולהניח הדברים וחזר לפעמים בשניה ממה שכתב בראשונה ובשלישית ממה שכתב בשניה. אמנם אחד הנעלה בכל חבוריו הוא ספר המכריע. זה הספר קרא מכריע מפני שכל ענינו בהשעים ושנים סימניו הכרעות מדעתי נגד דעת אחרים בין שהם מן הגאונים ובין שהם מן הרבנים שקדמיהו, ולפעמים מכריע גם נגד דעת עצמו שכתבה במהדורא אחרת (ס' כ"ו) בו הראה כחו ועוצם ידו בפלפול מחודד עד שלפעמים מרוב חדודו נטה מני אורח הישר¹³). ויען כי עיקר זה החביר הוא הכרעת דעתו לעמת דעות חכמים אחרים על כן מובן מאליו כי בו היה מתעסק יותר בתורתם של קדמוניו ובכל סימן וסימן היה צריך להעתיק דברים מהם¹⁴). בפיושיו ותוספותיו רומז גם על קצת חכורים שעשה כמו ספר הלקט, וזכרונות, תשובות ולא ידענו מה היה להם. בכל ספריו בחר לשון ברורה וקלה וסגנון הגיוני ובכל זה נעלה מאד בתוספותיו על תוספות הצרפתים. לפעמים נמצאו בחבוריו כללים בדרכי הגמרא, אבל אינם חדשים ולא הוא המציאם כי כלם לקחים מגאונים שקדמוהו רק נתן להם צורה חדשה¹⁵). גם בכתיבת ערך הירושלמי לענין הלכה נמשך אחרי הקדמונים, והחליט כמוהם שאנו אין לנו כי אם הבבלי, ובמקום שהבבלי חולק עליו נדחה הירושלמי מפניו (תשובתו באו"ז במקום הנ"ל). מאד מאד יכבד את חכמי צרפת וקראם קדושים ובכל זאת יראה הפכפך בדברים שלרוב דרכם להחמיר בכל מה שיש להסמך על ראייה קלה, וכנגד זה הקילו והתירו בראיות שאין בהם ממש (המכריע ס' י') ואולם נובל להשיב זה ההפכפך אל חיקו כי גם הוא פעם לא רצה להחמיר כחכמי צרפת הקדמונים שהתורה חסה על ממונם של ישראל (שם ס' ס"ט). ושוב במקום אחר כשאימר רבנו שלמה הצרפתי על מאמר הגאונים שאין אנו בקיאים בבידקה המריפות, שאין להחמיר כך אלא אין לדיין אלא מה שענינו רואות ורצונו בזה שדבר התלוי בראות העין נובל לסמוך על בדיקתנו כי גם לנו עינים כהקדמונים והנה דבר ההשכל ודעת, ודברים של טעם, ובא הרב האיטליני וחקרו בדברים שאין בהם לא טעם ולא ריח באמרו שעל כזה נאמר כל שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין לא יהיה לו עסק עמהם ואנו אין לנו עינים לראות ולעמוד על הדבר, (שם ס' ט"ז) והמשבילים יבינו כי סברתו תרו ודמוינו הכל. הן אלה הם קצות דרכי איש נפלא בלומה ובארצו ואין מי ידמה לו בעשות ספרים הרבה. דרך לימודו נוטה יותר לדרך הפולם של

בעלי

13) עי' מ"ש פנים במחלקתו על רש"י בענין הבקיות בבדיקה כמה נטח מן הישר מפני סברה פלולית שאין בה סמך. והבבאי כ"ס במכריע שהשיב בהפזן על דברי הר"ף ויאר גאונים וכבר בסוף א' שם בענין כלל עומת מערב י"פ דסובר הר"ף דאינו מפורש ממנה חלה ביו"ט כאבוחו דשמואל וטעמיה משום דאין מגביהין ת"מ ביו"ט. ומסלקין הרב בקיצור בסברה ולא השגיח על פירש"י שהיה לפניו שכתב סברתי ותפס פי' ר"ח שאמר הלכה כרבא דאמר ספריש והלכתא כבתראי. ולא השגיח שחרי"ף חית לו בגרסתו רבת ולא שייך הלכתא כבתראי רק מאבוי ורבא ואילך ולא השגיח דבמסקנא רבא שקול ופרי בדברי אבוחו דשמואל משמע דב' כותיה. ואם שאנו רוצה להכריע עכ"פ לא היה לו לסלק את הר"ף בסברה כל דהו ועי' במלחמת ה' להרמב"ן ובראש ובים של שלמה ס' כ"ח. ועי' עוד ס' ג"ח בענין כתבו לשמה וילא מדעתה בקדושין דף ס' ע"ב שעושה את הר"ף כשונה בשפט הנ"מ בכתיבות דף ק"ב ע"ב והמדקדק היטב ימצא שהמשנה מצדו. ועי' בתוס' רי"ד לקדושין שהדברים שם מלה במלה

14) אך למהרר הוא לפרש שמות כל החכמים שהעתיק מדבריהם רק לומר שהאחרון בזמן מן המבואר הוא בעל ס' התריכות ופעם אחת מישיג גם על הרמב"ם. ובספריו האחרים מביאו בכ"מ

15) עי' בס' ח"ל ל"ה גירעמאן שהעתיק וסדר יפה כל חללים מדרכי הנ"מ המפורים בספריו ע"ש בהערת ס' XI שבסוף הספר.

בעלי התיספות הצרפתים מאל דרך הגמי ספרד. ובכמה מקומות מביא גם אחדיב מבעלי התיספות, את הרשב"ם ור"ת ורבנו יצחק בן אשר והריב"ן חתנו של רש"י ורבנו אליעזר במוזין בעל ספר יראים ורבנו ברוך בעל ספר התרומה ור' אלחנן. לא נודע בצמצום זמנו מתי חלד ומתי מת רק זאת נדע כי לא הביא בספר גם אחר מן הספרים שנתחברו בתחלת אלף השישי¹⁶). כאשר כבר בחייו נתנו כבוד לשמו כל חכמי דורו כאשר ראינו מן השאלות אשר שלח אליו בעל אור זרוע כן גם ספריו מדי צאתם לאור היו נכבדים וחשובים וקובצי הלכות אשר רבו כווננים ההם העתיקו דבריו בספריהם והיה כאחד מן הפוסקים הראשונים. ועתה אחרי הדברים והאמת האלה לא נתעה אם נאמר כי רבנו ישעיה בן מלי היה המעולה בין מפשטי חכמת ההלכה והתלמוד בארץ איטליא במאה האחרונה מן האלף החמישי, ואמנם בעשות ספרים הרבה היה הראש והראשון בארצו כי לא קם כמותו לפניו ולאחריו. הן אמנם כי נודעים לנו ונוכרים עוד חכמי איטליא אשר לפי ההשערה חיו בעת ההיא והיו גם מפארים בחכמתם¹⁷) אבל לא הגיע אליו מתורתם וחכמתם ופעולתם רק ישרידים קטנים אשר היו כלא היו ולרגל המלאכה אשר לפנינו לא נראה כל תועלת לזקק בתולדותיהם. אף מטעם הזה נחל מדבר פה על החכמים התלמודיים שבארצות יון אשר קצתם נזכרים בתיספות הצרפתים ובאור זרוע ובמרדכי ובשבלי הלקט ובספרי ראשונים אחרים, כי מלבד הרב ר' יצחק בן מלכי צדק הנקרא גם כן ר' יצחק מס' מפונג אשר עשה פירוש חשוב על כל המשניות מסדר זרעים וטהרות, הטובא כבר מקדמוני המחברים שכמאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי ונדפס בומונזו¹⁸) אין כל שארית גדולה ורחבה מחכמתם ותורתם אשר תתן להם הצדקה להחשב בין הפועלים לתורה אשר הגדילו מעשיהם לבשט התלמוד בעולם¹⁹). אמנם

יותר

16) כבר רמזנו בתורה סי' 14 שהאחרון בזמן מן המובאים בספר הסכריע הוא ר' ברוך ב"ר יצחק בעל ספר התרומה, וכתב עליו ז"ל תרי שבטת ר' ישעיה את ס' הסכריע כבר חלק לעולמו ר"ב ותנה מצאתי ביהספן ש"ב חבר ספרו בשנת התקצ"ו ולפי' נוכל לשער שהסכריע יצא לאור בתחלת אלף השישי אבל דברי היהספן מטופקים אצלי כי לפ"מ שכתוב בס' התרומה בח' ג"ו נראה שש"כ"ב כתב אותה החלכה קודם שנת התקצ"ב ע"ש וקדום הדבר שיש מ"ס ביוחסין וז"ל התקצ"ו תהת צ"ו.

17) האחר היה ר' אליעזר בן שמואל ב"ר ירמיה מ"ס מירונא מיבא במרדכי בכ"מ ולפני"ם בסנות מירודנא ע"י בשתי"ג בערכו ולפני"ם במרונא בחולין ס' תרל"ט ובכל"ס צ"ל מירונא ומבא כן באגור ובפוסקים אחרים ואשר שהוא אותו ר' אליעזר ב"ר שמואל שכתב בעל אי"ז אלו ור' ישעיה חוקן שראוני שאלותיו ע"י בא"ז ולפי' היה ר' אליעזר הוא ב"מ ר' ישעיה חוקן, ובאמת מצאתי בשבלי חלקם תשובת ר"א ב"ש מירונא לר"ז או"ז ס' רמ"ו. וכל"ס תוא גם אותו ר"א מירונא ששלח שאלות לתראבי"ה רבו של בעל אי"ז המבא בא"ז ח"א ס' השמ"ד ור"ם גידעמאנן בספר הגיל צד 185 מביא ע"פ צינץ את ר' משה בן מאיר מירודנא וכתב שהיא בעל תיספות ולא מצאתי ישי' עוד באגרת בקרת שכתב ר' דוד קופמאנן על ספרו של ר"ם גידעמאנן תנ"ל Gött. gel. Anb. (1886 Nr. 2 S. 81) שהביא כמה חכמי ישראל מבני איטליא שחיו בדורות ההם.

18) לא נדע לצמצום זמנו של הר"ם מסיפונט אבל ברור הוא שהיה קודם מאד רז"ה בספרו המאור סוף ג"ג ס"ק מוכיח הלכה ששטע שמאנו ור"א ספיין בס' יראים מיבא במרדכי ס' קצ"א מביא גם כן דברים ששטעו וסמנו ובבני"ג נ"ב הר"ש ומה"ס מאהלות התיס' בניור דף ג"ב ובתוס' שם משטע קצת דר"ה משיב על ראית הר"י מכל זה משיטע שהיה קודם וכל"ס, וע"כ לא נ"ל דאיתו ר' יצחק הנזכר בשורו של הראב"ע הנדפס בב"ה ה"ד ס' כ' היא ר"י מסיפונט. ובכר פירשו לוח השיר ר"מ גידעמאנן בספרו תנ"ל בתורה IV שבסוף הספר ובא אחריו ר"ד קופמאנן בסקום הנזכר ע"ז והלאה יתקן פירושו ומדברי שנתה נראה שלא השבו יר"ו שהוכיח הראב"ע הוא ר"י מסיפונט. עתה נדפס פירושו ר"י מסיפונט על זרעים ומהיות וראיתי שבפ"ה טפאה מביא את נתן בעתי' ע"פ סלואים את ר' דניאל מרונא והוא אחי ר"ז ומצאתי שבקצת מקומות מתרגם בל"ז איטליאני ונשיט' צדקו דברי ירעץ בח"ו מספרו שהר"ם היה באיטליא ואולי הכר יש פירושו.

19) כמבוא למדרש לקח טוב שיה"ל ר' שלמה באבנר מביאר ע"פ דברי ר' יהודה ב"ר משה משקוני בהקדמה פירושו לפי הראב"ע הנבנא אצל ש. ה. ה. וע"פ פירושו של ר' מנחם תמר כ"ו פרמה שבעל לק"ם היה חכם בא"ן יון. וע"כ זה המדרש לק"ם הוא יליד ארץ יון. והנה אף שבס' פוסקים מישתמישים במדרש הזה לא נחשב בעיני במדרגה גדולה המחברים והמורים בצרפת ספרד איטליא, כי בכמה מקומות בספר נל"ג ע"ש לנבנב בדבריו.

(נ"ד ה"ד)

יותר מאיטליא עצמה הוציאה חכמת חכמיה צמחה בארצות אחרות באשכנז וצרפת, כי לארצות האלה כבר בזמן קדום מאד הביאו חכמים מאיטליא את התורה ונמסרה על אדמתן.

פרק תשעה ועשרים

צרפת ואשכנז.

לפני שנות מאות כבירות נאחזו היהודים בצרפת ואשכנז; אכן מדברי ימיהם אך מעט הוגדר לנו ומחכמתם והשכלתם לא מאומה. אך זאת ברור כי הקדימה חכמת התורה להתישב בהן והתלמוד להתפשט עוד כפרם נגה רשף קטן מהם בכל מדינות ספרד. כבר שמענו כי לכל הפחות בימי דורות הנאוונים הבינים (ר"א תרל"ו) הובאה חכמת התלמוד לאלה הארצות על ידי חכמים גדולים מאיטליא הלא הסה רבנו קלונימוס ור' משה בנו מלוקקה אשר שמו איתן מושבם במגנצה והרכיזו שם תורה (שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט מצרף להכמה דף י"ד:) ובכך חלפו מזמן ביאתם עד סוף פרק זמן הגאונים כמאה וששים שנה. ואולם אם אמת הדבר שמי שקרא את אלה החכמים למגנצה היה הקיסר קארלוס הגדול או יהיה משך הזמן מאו בואם מאיטליא למגנצה עד סוף ימי הגאונים כשתי מאות וחמישים שנה. ומאד נהמה כי מכל הזמן הארוך הזה לא שמענו דבר מחכמתם ותורתם, ולא הגיעה אלינו לא קבלה ולא ספרות, ולא נדע מה פרי תורת המורים האיטליינים? אמנם נראים הדברים מאד כי אם גם אין שם וזכרון ושארית מתורתם מזמן הראשון בכל ספרותנו, בכל זאת מצאנו בחייהם הרתיים ובמנהגיהם של אנשי אשכנז וצרפת רושם גדול מתורת מוריהם האיטליינים. הנה טראה נפלאה היא, כי עם השכלתם הרבה בחכמת התורה, אשר זה לרוב לא יתן מקום לחששות קטנות ולדבקות במנהגים של הבל של קטני הרוח וקצרי דעת, בכל זאת כבר מאז ומקדם נמצא שבאלה הארצות ובפרט באשכנז היתה זאת התכונה שבועה במחשבותיהם ובמעלליהם להקפיד על כל חששה רחוקה אף אם אין לה יסוד בדעת. אמנם נבין זאת המראה אם נתן לב אל המורים הראשונים אשר למדו מהם, שהם חכמים מאיטליא. הן כבר הראנו לדעת זאת כי היהודים באיטליא על פי המשפט בדת אשר הביאו עמם מארץ מולדתם מארץ ישראל, אף כי במשך הזמנים קבלו תורות חכמי בבל ותלמודם, הנה בעבור זה לא הסירו מהם מנהגי ארץ ישראל ומשפטיה בחייהם הרתיים ובמעשיהם. ואמנם אלה המנהגים אך הם בנינים על יסודי חששות רחוקות וחיסרות יתרות, וביזה הלא היו נבדלים מן הבעלים בעלי ההשכלה המתחוקים רק בשורת הדין (לעיל ח"ג צד 41), ועל כן בלי ספק היה זה גם משפט אנשי איטליא בזמן קדמון, ואלה רכבי החסידות היתה או נאמר אלה מנהגי הבל הביאו ר' קלונימוס וסיעת מאיטליא לאשכנז ושם נמסעו גם שורשו ועוד נשאר ער דור אחרון, גם בעת שנשתכחה התורה באשכנז ונשכחו כל הגדולות אשר עשו אבותיהם בתלמוד, כל אלה שכחו, אבל החששות, והדקדוקים, והחסידות של הבל לא נשכחו והם לקחו עמדת חכמת התלמוד בקרב האשכנזים.

אמנם כן כי אלה הרושמים בחייהם ובמעשיהם היו לבלי חלוף באשכנז וצרפת, אבל רושמי חכמה מאשר הנחילוה מוריהם הראשונים נמחו מספר החיים, מזמן התיסדות חכמת התורה שם מיד החכמים שבאו מאיטליא אין לנו מהם לא ספר אחר ולא קונטרס אחר. זמנים ארוכים חלפו ואין קול ואין קשב אשר יודיע אף שמץ דבר מכל הנעשה על שדה תורת התלמוד באלה הארצות. או בימי הגאונים האחרונים

(ד"ר ח"ד)

יגיע